

2020

ПРАВЛІННЯ КНЯЗІВ: ПОХОДИ Й РЕФОРМИ

Серія ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА

ПРАВЛІННЯ КНЯЗІВ: ПОХОДИ Й РЕФОРМИ

Серія «Шкільна бібліотека»

**ПРАВЛІННЯ КНЯЗІВ:
ПОХОДИ Й РЕФОРМИ**

***посібник
серії «Шкільна бібліотека»
для 7 класу
закладів загальної середньої освіти***

**Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України**

**Тернопіль
Астон
2020**

УДК 94(477)(072)

П68

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист Міністерства освіти і науки України від 13. 10. 2020 № 1/11-6979)**

Видано за рахунок державних коштів.

Продаж заборонено.

**Авторський колектив:
Ірина Васильків, Ілля Паршин,
Оксана Басюк, Марта Костікова, Валерій Островський**

Васильків І. Д.

П68 Правління князів: походи й реформи : посібник серії «Шкільна бібліотека» для 7 класу закладів загальної середньої освіти / І. Д. Васильків, І. Л. Паршин, О. Я. Басюк, М. І. Костікова, В. В. Островський. — Тернопіль : Астон, 2020. — 160 с. : іл.

ISBN 978-966-308-768-9

Посібник містить додатковий пізнавальний матеріал до уроків історії в 7 класі. Стане в пригоді тим, хто хоче дізнатися більше про життя та діяльність князів Русі-України. Автори розглядають оригінальні та цікаві підходи до вивчення Середньовіччя. Запропоновані тексти, ілюстрації і завдання відповідають віковим особливостям учениць/учнів, сприятимуть формуванню історичної компетентності.

Книга орієнтована на учнівство 7-х класів закладів загальної середньої освіти, а також усіх, хто цікавиться історією, прагне вміти зіставляти різні тлумачення історичних фактів та робити свої висновки.

УДК 94(477)(072)

ISBN 978-966-308-768-9

© Васильків І. Д., Паршин І. Л.,
Басюк О. Я., Костікова М. І.,
Островський В. В., 2020.

© ТзОВ «Видавництво Астон», 2020.

МАНДРІВКА В МИНУЛЕ

Книжка, яку ти тримаєш у руках, присвячена актуальній темі — військовим звичаям та реформам князів Русі-України. Запрошуємо тебе до захопливої мандрівки в минуле. Середньовіччя зараз популярне. В багатьох передових країнах створюють фільми й серіали, які посідають найвищі сходинки рейтингів, пишуть твори, що стають бестселерами, ставлять костюмовані постановки, проводять масові бої-реконструкції... Отож Середньовіччя манить.

У твоїх руках — унікальна книжка. Вона відкриє тобі привабливий середньовічний русько-український світ. Війни, протиборства за владу, зміни релігій, розвиток міст, спорудження храмів та відкриття шкіл... Про все це дізнаєшся саме тут. Тож покvapся, адже руські князі вже готові ділитися таємницями, розповідати, як жили і за які цінності вмирили. Авторський колектив розглянув ці складні проблеми на підставі сучасної історіографії, залишивши в минулому кліше та міфи.

У матеріалах рубрики «**Вір, але перевір**» учена сова запропонує дискусійну новітню інформацію, різні погляди на відомі події, укаже, де шукати відповіді на запитання, що виникатимуть. Досліджуй правдивість тверджень за допомогою доступних тобі джерел. Адже в рубриці «**Мовою джерел**» ти знайдеш цитати з давніх літописів і хронік, які додатково висвітлюватимуть тло тієї доби. Різноманітні завдання, що розміщені на блакитному тлі поміж піктограмами книжки та комп'ютера чи обабіч ілюстрацій, розвиватимуть у тебе вміння й навички, які згодяться в майбутньому.

Ти матимеш змогу працювати з текстами різних стилів: науково-публіцистичного, довідкового, художнього, а також із літописними. Не лінуйся їх зіставляти і порівнювати, вибираючи такі трактування, які для тебе зрозумілі та корисні. Звертай увагу на історичні факти і явища, що ховаються за словами оповідей.

Мініатюри із середньовічних русько-українських та зарубіжних літописів, картини, скульптури відомих вітчизняних митців, зображення монет привернуть твою увагу до історично-мистецької спадщини Русі й здобутків сучасної України.

Нехай твоя мандрівка в часі буде приємною й корисною!

Авторський колектив

КИЙ

Засновник, що вийшов із легенди

*Князь Кий, фрагмент пам'ятника
засновникам Києва, скульптор Анатолій
Куш, місто Київ, Майдан Незалежності,
2000 р.*

Давно-давно... Більше тисячі років тому чернець Нестор, той, якого згодом наречуть Літописцем, запитував: «Звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, як Руська земля постала?» Запитував, бо точної відповіді не відав.

Минули роки, століття, однак і досі не розгадано чимало історичних загадок. Минуле нашої держави оповите припущеннями й легендами. У ньому ще так багато «білих плям». Найважливішим історичним джерелом того, схованого у віках періоду, є «Повість минулих літ», створена на початку XII століття. Звичайно, писав мудрий чернець у ній і про перших князів. Та щось, мабуть, трохи наплутав. Неточності й невідповідності — їх так чимало в літописі, що все, що описане, більше схоже на гарну оповідку, ніж на справжню історію. Можливо, тим і цікавіше? Тому не гай часу, уявляй себе детективом і сміливо, по крихтах, із маленьких уривчастих фактів вимальовуй історичну правду. Зіставляй «пазли», поєднай їх у

Становлення держави та її розвиток

послідовні ланцюжки, шукай істину. Хіба це не захопливо? Ще й як! Отож логіка мислення тобі в поміч!

Ти, мабуть, пам'ятаєш яскраву легенду про заснування Києва трьома братами. Згадай її: «У давні часи жило плем'я полян, а правили ними три князі-брати: Кий, Щек і Хорив, і сестра їхня звалася Либідь. І збудували поляни город, і нарекли його на честь свого князя, старшого брата Щека і Хорива, — Києвом. А навколо города був ліс та пуща велика, і поляни ходили на лови і полювали там звірів, рубали ліс, розбудовували город.

Кий довго княжив у роді своєму, ходив походами в інші землі, і навіть до самого Царгорода. Великі почесті віддав йому правитель Царгорода.

...Кий же повернувся у свій город Київ і правив ще багато років зі своїми братами Щеком та Хоривом».

А на честь молодших братів назвали пагорби-гори, на яких розкинулося місто — Хоревиця і Щекавиця. Ім'я ж сестри їхньої присвоїли річці — Либідь.

Пам'ятник засновникам Києва, скульптор Анатолій Куш, Майдан Незалежності, місто Київ, 2000 р.

Управління князів: походи й реформи

Так, цій розповіді не бракує яскравих барв. Та чи достовірна вона? На жаль, більше немає жодних вірогідних історичних джерел, які згадували б про легендарних братів. Зате є достатньо відомостей про племінний союз полян, і не тільки.

Писемні джерела суголосять з археологічними. Тож певна річ, що з початку другої половини I тисячоліття (приблизно VI—VII століття) на наших землях існувало сім союзів племен: поляни, які займали ключові позиції, бо розселилися на дніпрових берегах і це давало їм неабиякі переваги, сіверяни, деревляни, волиняни (дуліби, бужани), білі хорвати, тиверці, уличі. Кожне плем'я жило відокремлено. Але водночас контактували між собою. До того ж вели схожий спосіб життя, мали схожі традиції, мову. Були представниками одного етносу. Нашими безумовними предками — праукраїнцями.

Але якщо тобі подумалося, що вони були дуже схожими на нас, то ти помиляєшся. Століття, що минули, наклали свої відбитки, багато що переінакшилося, змінилися ми... То якими ж були ці наші далекі прародичі? (І ніяк тут не обійтися без речових пам'яток, що їх досліджують археологи. А писемні джерела, які вивчають палеографи? А усна народна творчість, зібрана фольклористами? Які це багатющі історичні скарби! Вони співзвучні, перегукуються і доповнюють одні одних. Тому життя давніх слов'ян легко вималюється в твоїй уяві.)

Жили невеликими групами. Селилися здебільшого на берегах річок та озер. Житла будували переважно плетені з пруття або дерев'яні — напівземлянки. Посуд виготовляли ліпний, із візерунками. Основа господарства — землеробство та розведення тварин. Вели невибагливий спосіб життя. «Нічого особливого» — подумаєш ти, але родзинка все ж таки була. Свою духовність праукраїнці вибудовували навколо віри — давньої, таємничої. Цю віру називають язичництвом. А вже йому не бракувало ні яскравості, ні ефектності. Давні слов'яни вірили в богів, які уособлювали сили природи, наділяючи їх як вигаданими, так і абсолютно людськими якостями та рисами.

Давньослов'янська міфологія була непідробною і захопливою, сповненою пафосу й інтриг. На вершині дохристиянського пантеону

Становлення держави та її розвиток

перебував Перун — бог неба, грому та блискавок — грізний верховний бог. Богом сонця, світла та вогню був Сварог, від нього походило багато дрібніших божків і богинь, усіх їх називали Сварожичами. Вони — добрі боги. Шанували також Стрибога — бога вітру. Один із улюблених — Велес — бог багатства й добробуту, бог худоби. Шанували Ярила, Купайла, Лелю і Леля, богиню сімейного затишку — Ладу... Чорнобог ніс смуток, його боялися. То був дивний світ. Ще й у кожному союзі племен — свій.

«Заснування Києва», художник Артур Орльонов

Язичницькі свята в ті прадавні віки перетворювалися на справжні видовища. У темний час доби палили вогнища, проводили різні обряди, всенародні забави. Найбільші — у дні сонячних рівностоянь, приходу весни та подяки за зібраний врожай. Ти можеш здивуватися, але чимало язичницьких традицій дійшло до нашого часу. Найяскравішим прикладом є святкування Купайлівської ночі та пошуку квітки щастя. Для поклоніння богам облаштовували капища. Залишки багатьох із них можеш бачити сьогодні. Землю ж, на думку

Управління князів: походи й реформи

праукраїнців, населяли різноманітні духи й істоти. У лісі жив лісовик із мавками, у водоймах — водяний із русалками. В хащах ховалася хатинка на курячих ніжках, у якій мешкала людоїдка Баба Яга. Гадаєш, це все казки? Але, можливо, колись для когось і наше уявлення про світ стане казкою...

Відійшли в небуття ті давні події. Так мало досліджені, напівміфічні, але такі самобутні та справжні. Сповнені легенд, переказів і оповідей...

Поцікався, чи є десь у твоїй місцевості давньослов'янські пам'ятки. Чи знаєш ти легенди про них? Яку роль вони відігравали після прийняття християнства? Чи відповідає сюжет скульптурного рельєфу «Заснування Києва», автором якого є український скульптор Анатолій Куц, змістові легенди та інформації про життя і вірування праукраїнців?

«Заснування Києва», скульптор Анатолій Куц, серія «Державотворці», гіпс, 40x50 см, 2000 р.

Становлення держави та її розвиток

Мовою джерел

«Повість минулих літ» про діяльність князя Кия:

«...Деякі ж, не знаючи, кажуть, що Кий був перевізником, бо нібито тоді біля Києва був перевіз з тієї сторони Дніпра, тому й говорили: "На перевіз на Київ". Проте коли б Кий був перевізником, то не ходив би до Царгорода. А втім, цей Кий княжив у роді своєму і ходив він до царя — не знаємо лишень до котрого, але знаємо, що великі почесті, як оповідають, віддав йому той цар, до якого він приходив. Коли ж Кий повертався, прибув на Дунай і вповодував місце, і збудував малий городок, і хотів осісти в ньому з родом своїм, та не дали йому навколишні мешканці. Отож і донині називають придуннайці те городище Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ, тут і скончався. І брати його Щек і Хорив, і сестра їх Либідь тут померли».

Князі Кий, Щек, Хорив і їхня сестра Либідь, мініатюра з Радзивіллівського літопису

Князі Кий, Щек, Хорив і їхня сестра Либідь, аверс срібної монети «900 років "Повісті минулих літ"», художники: Таран Володимир, Харук Олександр, Харук Сергій; скульптори: Атаманчук Володимир, Дем'яненко Володимир, Національний банк України, 2013 р.

Пам'ятна монета «Кий», серія «Княжа Україна», художники Таран Володимир, Харук Олександр, Харук Сергій, Козаченко Віталій;
скульптори: аверс – Дем'яненко Володимир,
реверс – Атаманчук Володимир, 1998 р.

Розглянь зображення монет «900 років «Повісті минулих літ»» та «Кий» Національного банку України. Віднайди на аверсах і реверсах деталі, які описано в оповіді й уривку з літопису.

Вір, але перевір

Віддавна різні народи вірили у своє походження від легендарних постатей. Згадай світову історію. Давні римляни склали легенду про двох братів Ромула і Рема, засновників міста Рим. І середньовічні франки теж розпочинали свій рід від легендарного, міфічного Меровінга. Вочевидь, можемо припустити, що традиція створювати такі перекази сягає корінням первісних часів, коли люди виводили родовід від тотемів. Відома й легенда про походження слов'янських народів від трьох легендарних братів-родоначальників: Руса, Чеха й Ляха.

Достовірними джерелами Середньовіччя вважають арабські, тому що їх держави і культура в той період розквітали. Але є велика проблема: в арабській мові так перекручені імена й назви, що вкрай важко їх «розшифрувати» європейськими мовами.

Становлення держави та її розвиток

Управління князів: походи й реформи

«Кий із батьком приймає гунських послів (450 рік)»,
художник Артур Орльонов

Прочитай оповідь, літописні уривки, свідчення, розглянь мапу, зображення картин, скульптур, монет. Зістав інформацію, яку вони повідомляють про князя Кия та заснування ним столиці Русі-України — міста Київ. Які факти збігаються? Які різняться? Поясни ймовірні причини розбіжностей. Яку з версій ти вважаєш правдоподібною?

АСКОЛЬД

*Бути мучениками -
доля перших християн*

*Князь Аскольд, модель пам'ятника,
скульптор Анатолій Куц, гіпс,
2000 р.*

Помер князь київський Кий... Кому владу залишив? Кому землю слов'янську боронити велів? Хто спадкоємцями його були? Мовчить про це літопис. Бо життя перших князів легендами оповито. Чітких доказів їх реального існування, на жаль, не маємо. А вже Аскольд був першим напівлегендарним князем у нашій історії. Імовірно, він усе-таки існував, бо деякі відомості про нього є. Та чи достовірні й точні вони? Отож маеш чергову детективну історію. Берися до розгадки!

Звідки взявся князь Аскольд? Ким він був? Якого роду-племені? Немає однак достовірності в цьому питанні. Ба більше! Учені навіть не можуть дійти згоди щодо походження його імені. Хтось вбачає тут скандинавського Хакульда. Вірогідно. Та є й такі, які переконані, що ім'я Аскольд походить від слов'янського

Управління князів: походи й реформи

«скалдирити» (накопичувати). Воно співзвучне з назвою скіфського племені склотів. А мовою іраномовних кочовиків означало «прикордонний господар». Бачиш, як багато теорій?

Що ж робити? Треба звернутися до писемних джерел. Відома вже тобі «Повість минулих літ» розповідає про Аскольда, який мав співправителя — князя Діра. Були вони варягами, васалами міфічного Рюрика. Якось приїхали до міста Київ. Зрозуміли, що немає в тамтешніх племен правителя. Тож стали володарями полянської землі. Не йметься віри, що і насправду все так було, еге ж!

Є дослідники, які такі вважають Аскольда норманом (скандинавом, вікінгом чи варягом — вибирай, як тобі до вподоби). Зокрема, шведський історик Улоф фон Далін ототожнював Аскольда з Аслеком (давньоскандинавською — *Asleik Björnson (Diar)*), сином шведського конунга Бйорна Залізнокорого, онуком легендарного вікінга Рагнара Лодброка. Але як доля занесла його в Київ? А, можливо, так само, як і Еріка Рудого у Гренландію і далі в Америку? Скандинави були обмежені ресурсами на батьківщині. Особливо їм бракувало землі для рільництва. Відчайдушні та безстрашні, вони з легкістю полишали рідний дім і рушали на пошуки кращої долі. Пересуваючись по воді на кораблях-дракарах, часто селилися там, де їх приймали. То ж не дивно, що вікінг Аскольд дістався Києва. А от чому і як він став правителем полян — історія замовчує.

Щоб пояснити цей феномен, дехто з дослідників припускає, що князь насправді ніякий не норман. Знайшлися навіть писемні джерела, що підтверджують цю думку. Польський хроніст XV століття Ян Длугош уважав, що Аскольд походив із князівської династії, започаткованої ще Києм, тобто був місцевим, корінним правителем. Цю теорію підтримали видатні історики Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич. Саме таким, зрештою, є наше сучасне бачення.

Мабуть, таємниця походження Аскольда так і залишиться нерозгаданою. Легендарний Кий та заснована ним, не менш легендарна, династія Києвичів закінчили своє існування саме правлінням Аскольда. Ще його називають першим руським Святим Миколою. Чи знаєш ще й таке ім'я? Легенда — скажеш. Чи може вона

Становлення держави та її розвиток

бути достовірною? Але ж легенди і не бувають цілком правдивими. Вони мають надихати. Наше минуле є саме таким — епічним, убраним в ореол слави, загадковим та недосяжним водночас. Як бачиш, кожен фантазує, як може. Але все ж, по-біблійному, постарайся відділити зерно істини від неправдивої полови.

«Аскольд»,

художник Артур Орлюнов

не виникало. Та й не під силу то було їм. Але торгівля — надзвичайно прибуткова справа в усі віки. Займаючи ключові місця на відомому торговому шляху «із варягів у греки», поляни теж хотіли мати добрий зарібок. Ось так тоді «укладали» бізнес-угоди. Суворий час, безжальні діяння... Візантійський хроніст Лев Диякон стверджував, що Аскольдова дружина повернулася додому з тріумфом.

Управління князів: походи й реформи

Побувавши у Царгороді, Аскольд оцінив переваги християнства. І собі того захотілося. Щоб один бог, як один князь. Та ще й релігія підконтрольна. І щоб зрівнялися руси з ромеями, франками, іншими могутніми народами, що вже вірили у Христа. Тож вирішив князь охреститися. Писав історик Михайло Брайчевський, що сталося це в тому ж 860 році. І прийняв Аскольд у хрещенні ім'я Микола. Але не зупинився на цьому. Народ свій теж охрестив. Останні дослідження переконують нас, що тоді відбулася справжня спроба запровадження християнства в Русі-Україні.

Та не оцінили піддані далекоглядності князя, невтямки їм була візантійська прогресивність. Надто прихильними були до своїх Перуна та Дажбога. Чи, можливо, надто сильно асоціювали себе з природою, стали справді її частиною... Ладні були від князя відвернутися, ніж своїх язичницьких богів зрадити. Не довго думали, збунтувалися. І чи то вигнали, чи то вбили бідолаху — достеменно не відомо. Легенда оповідає, що розлючені кияни «покликали» собі іншого князя — Олега-язичника, який повернув їм, вогнепоклонникам, віру, яку вважали рідною. Бо сам виховувався таким, як вони.

Літописець повідомляв, що Олег убив князя Аскольда. Поховали його на місці загибелі, на правому березі річки Дніпро, в урочищі Угорське. Місце спочинку назвали Аскольдовою могилою.

Судилося впокоєному стати першим руським мучеником. Поліг за християнську віру, став першим Святим нашого народу. Став справді тим, хто, за словами відомого українського поета Василя Стуса, «у смерті повернувся до життя...»

Що тобі відомо про торгові шляхи «Із варягів у греки» та «Великий шовковий шлях»? Покажи їхню протяжність на мапі. Віднайди відомості про них за допомогою пошукового застосунку «Гугл». Який із них був більш важливим для Європи, який справив більший вплив на розвиток Русі-України?

Становлення держави та її розвиток

Мовою джерел

«Повість минулих літ» про появу князя Олега в місті Київ, убивство князів Аскольда і Діра:

«...І прибули [Олег та Ігор] до гір київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду zostавив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське [і] сховавши воїв своїх, він послав [посла] до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: “Ми — купці єсмо, ідемо в греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас”.

Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: “Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого”. — І [тут] винесли Ігоря. — “А се — син Рюриків”. І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли [Аскольда] на горі, яка нині зветься Угорське і де ото нині Ольмин двір. На тій могилі поставив [боярин] Ольма церкву Святого Миколи [Мирлікійського]. А Дірова могила — за святою Ориною. І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: “Хай буде се мати городам руським”».

Вір, але перевір

27 червня 2013 року з нагоди 1025-ліття хрещення Русі-України Помісний Собор Української православної церкви Київського патріархату канонізував і зачислив до святих князя Аскольда-Микола. Його одночасно канонізували у двох статусах: як Благовірного Князя і як Мученика. Окрім того, проголосили Першомучеником.

Князь Аскольд здійснив досить багато військових походів, а не лише один на Візантію, як може здатися. Туди ж, у місто Константинополь, князь ходив ще двічі. Останній раз, щоправда, був невдалим. У 862 році Аскольд здійснив рейд до Каспійського моря, взяв в облогу місто Абесгун і завдав чимало клопоту володареві Табаристану. Небезуспішно також воював із печенігами. Пробирав приєднати непідлеглі слов'янські союзи племен.

Управління князів: походи й реформи

Пам'ятна монета «Аскольд», серія «Княжа Україна», художники Таран Володимир, Харук Олександр, Харук Сергій, Козаченко Віталій; скульптор Дем'яненко Володимир, срібло, 1999 р.

Ціна монети «Аскольд» Національного банку України станом на 18 вересня 2020 року: 2004 грн. Дізнайся тираж монети. Що тобі відомо про нумізматику як спеціальну історичну науку та хобі? Прочитай оповідь, літописний уривок, свідчення, розглянь мапу, зображення картини, скульптури, монети. Зістав відомості про князя Аскольда. Які факти збігаються? Які різняться? Поясни причини розбіжностей. Яку з версій ти вважаєш правдоподібною?

Убивство Аскольда і Діра князем Олегом, мініатюра з Радзивілівського літопису

ОЛЕГ

Бізнес-проект

князя Олега

Віщий Олег, модель пам'ятника, скульптор Анатолій Куш, гіпс, 2000 р.

Князь Олег... Із глибини віків доходять до нас оповіді про цього загадкового правителя. Чи є він легендарним? Чи жив насправді? Про нього чомусь не згадувало жодне іноземне писемне джерело. Постать Олега оповита таємницями і здогадками. Але це зовсім не заперечує того, що саме цей князь був першим державцем, щодо існування якого історики сумнівів не мають. Отак-то!

Хто він? Якого роду-племені? Дискусії щодо його походження тривають донині. Ба більше, вони є настільки запеклими, що, мабуть, лишень найбайдужіші з істориків не чули про норманську теорію походження Русі. Про її прихильників та противників. Розумієш, науковці ніяк не можуть дійти згоди, якою ж була роль скандинавів у творенні та становленні Руської держави. Ти вже знаєш про Аскольда. Був він

Управління князів: походи й реформи

вікінгом чи ні — це питання не дає спокою учасникам навколо-норманської дискусії. А як щодо Олега? Тут хоч з іменем питань не виникає. Дослідники таки дійшли згоди, що Хельг' (Хельг'ар) — то ім'я північного походження. Як не крути — Олег уже точно був варягом! Але на цьому, певно, і все... Захопливий детектив тільки розпочинається.

Почав Нестор свою оповідь (ти ж розумієш, що тут ідеться про «Повість минулих літ») проханням: *«Із Богом починаєм. Отче, благослови...»*. Знав, нелегка справа на нього чекає, та й невдячною вона буде. Не все відав сивочолий чернець, часто уривки легенд і переказів трактував по-своєму. Не навмисно робив це. Від незнання увів нащадків в оману. Але ж і нащадки «вдячними виявилися!» Замість того, щоб критично мислити, аналізувати «Повість...», тлумачили її на свій розсуд, кому як більше підходило... От і не маємо достовірних даних про доблесного та славного Олега.

Чи то Нестор недочув оповідача, який йому розповідав про видатного князя, чи то наступники літописця щось не зрозуміли, але звідки варяг-Олег родом — достеменно невідомо. Не сходяться воєдино літописні та археологічні дані.

Оповіді нам літописець, що прибув князь до міста Новгород, але не міг правити. Був лише регентом (тимчасовим правителем) при малолітньому Ігорю — синові легендарного та вже покійного Рюрика. І все ніби й нічого, але до якого саме Новгорода — літописець не уточнював. На сьогодні все міцніше утверджується припущення про те, що насправді теперішнього російського Великого Новгорода тоді не існувало. Так, є згадки про такий город у «Повісті...», але про який? Археологія — наука вперта. Саме вона нам говорить, що історія Великого Новгорода почалася близько X століття. А до цього там було доволі маленьке, непримітне поселення, яке важко асоціювати зі столицею могутньої держави. А річ у тім, що назва «Новгород» (Новий город) була вельми поширеною тоді. Навіть нині чимало населених пунктів її носять. Сучасні Новгород-Сіверський, Новоград-Волинський, село і селище Новгородське... І це лише в Україні! Уявляєш? То з якого саме Новгорода походила династія, яка увійшла в історію як

Становлення держави та її розвиток

Рюриковичі? Невідомо, чи хтось колись розгадає загадку, запропоновану Нестором.

Найпоширенішою сьогоднішньою теорією є та, яка прив'язує руських варягів до російського Великого Новгороду. Видається вона стрункою, абсолютно логічною і правдивою. Переглянь історичні факти. Отже, прибув Олег до Новгороду. Там правив його сеньйор Рюрик, який був із васалом у не до кінця з'ясованих стосунках. Чи то молодшим братом, чи то шваґром (чоловіком сестри), а можливо, і просто сподвижником, надійним довіреним другом. Хтозна, як воно в них там насправді родичалося, товаришувалося. У 879 р. Рюрик помер. А маленького сина й князівство залишив Олегові. Та це лише на перший погляд. Цікаво, що немає жодної згадки про матір Ігоря. Хто вона? Про це не знати, чи колись довідаємося...

*«Віщий Олег»,
художник Володимир Форостецький*

Очолити державу від імені Ігоря, почав Олег правити. Та не сиділося йому в Новгороді. Чому? Можливо, мандрівна вдача норман далася взнаки. Але більш вірогідною є версія, яка оповідає про торговий інтерес князя. Зрештою, вся політика Олега зводилася, фактично, до захисту купців. Комерція перетворилася в їхнє основне джерело збагачення. Починав занепадати Балтійсько-Волзький торговий шлях, водночас набирала потуги «Шлях із варягів у греки». Головні пункти на ньому контролювали «кияни», і саме туди звернув погляд Олег. Урешті, залишити насиджені місця і ринути на пошуки кращої долі — абсолютно в стилі вікінгів-варягів. Чи боявся вождь робити цей крок? Розумів, що ризикує, але інших варіантів не випадало. Цікаво, а якими були б твої вчинки в тих обставинах?

Управління князів: походи й реформи

Нестор розповідає, що у 882 р. Олег, переодягнувшись купцем, хитрістю виманив з Києва його тогочасних правителів Аскольда і Діра. Убив їх. Так і захопив полянську столицю. Об'єднав північні й південні землі, створив державу. Але чому ж тамтешні мешканці не збунтувалися проти загарбників, чому не чинили спротиву, чому так легко прийняли чужинця-князя? А справді, чому? І ще... Деякі історики ставлять під сумнів, що Олег із Новгороду прибув саме в Київ.

Отже, ключове питання! Куди прибув вікінг-варяг? Український дослідник Ігор Мицько пропонує цікаву версію. Він вважає, що князь потрапив у городище Пліснесько (тепер поблизу села Підгірці Бродівського району Львівської області), де правив певний період. Там він одружився з донькою місцевого правителя, і його життя мало б бути доволі успішним. Але чому він опинився в Києві, якщо не з комерційної причини? Спробуй скласти «пазл»! Ти ж пам'ятаєш, що тоді володарював Аскольд (можливо, не сам, а з Діром). Після походу на Царгород у 860 році він вирішив змінити віру, прийняти християнство. Згадай, як повелися поляни. Чи готові вони були від язичницьких богів одцуратися? Ніяк. Міцно трималися поганської віри. Збунтувалися. І цілком логічно вирішили «запросити» нового, прихильного до язичництва, відомого діяча. Так Олег став князем київським. Ця версія теж має слабкі місця, але вона їх не може не мати. Адже московити корегували «Повість...» під російський Великий Новгород, і всі прив'язки до Галичини видалили.

Як бачиш, про походження і утвердження князя в Києві доводиться лише здогадуватися. А про його діяльність? Можливо, хоч тут є точні дані? І знову ні. Що ж, детективна оповідка триває. Про військові кампанії Олега знову розповідає легенда. Про те, як він свій щит на воротах Царгорода прибивав. Блокбастер чистої води! А було все так. Згідно із літописом, 907 року руська дружина на 2000 лодях, очолювана київським князем, вирушила в похід на ромейську столицю. Руси оточили місто і перетягнули човни суходолом у затоку, оминувши натягнений ланцюг. Побачивши неможливість чинити опір, містяни здалися, і Олег на знак перемоги прибив свій щит на в'їзні ворота. Руських дружинників обдарували щедрими дарами. Однак угоду про

Становлення держави та її розвиток

пільги для купців вдалося підписати лишень 911 року, коли пригрозили другим походом проти Царгороду. І все ніби й нічого, але от халепа: чому жодні джерела, окрім «Повісті...», не задокументували таку подію? Чутки про Аскольдів похід, як ти пам'ятаєш, дійшли аж до Європи. Чому ж тепер мовчали іноземні хроністи? Невже облоги русами Царгорода стали настільки звичними, що про них уже й писати перестали? Мабуть, ні. Здогадки привели деяких істориків до майже неймовірної гіпотези. Вони припускають, що легендарний Аскольд і реальний Олег — одна й та сама історична постать. Уявляєш! Так, віритись в це неохоче, хоча варто зазначити, що у варязькому варіанті імена Олег (Хельг) та Аскольд (Хакульд) таки співзвучні.

*Князь Олег веде військо до стін Царгороду,
мініатюра з Радзивілівського літопису*

Хай там як, але константинопольські походи князя — вершина його діяльності. Він зумів нав'язати візантіяцям вигідні для себе і своїх купців угоди. Переваги нового торгового шляху Руська держава почала використовувати сповна.

*«Віщий Олег», серія «Державотворці»,
скульптор Анатолій Куш,
гіпс, 64x49 см, 2000 р.*

Та не комерцією єдиною збагачувався княжий стіл. Ділком — підприємцем — був Олег. Вирішив ще й інші способи прибутків шукати. Для цього надумав сусідні слов'янські союзи племен підкорити, щоб данину (податок) йому платили. Вимаганням почав займатися. А чом би й ні? Так у податкову залежність від Києва потрапили сіверяни, деревляни, волиняни, тиверці, уличі, можливо, і білі хорвати. Платив також і Новгород. Тому саме з Олегом пов'язують зародження власне Русі, поступове перетворення полян на русів і розчинення в них сусідніх племен.

Якщо тобі здалося, що про життя князя складено достатньо легенд, то ти помиляєшся. Навіть його смерть міфами оповита. Напророкували йому: загине від коня улюбленого. Засмутився великодержавний муж, не знав що робити. До походу дружина готова, кінь «побратимом» у боях був завжди, а тут таке передбачення...

Мабуть, ти розумієш, що помирати великого бажання князь не виявляв... Тому й залишив вірного «товариша» вдома. Іншого скакуна осідлав, на ворога рушив. А коли додому з перемогою повернувся, дізнався прикру новину: не стало улюбленця... Вирішив шану йому віддати, пішов на останки глянути. Коли ж прийшов на місце спочинку

Становлення держави та її розвиток

бойового «друга» — сталася біда. Змія сповила собі кубло в черепі коня та й ужалила князя, коли той наблизився. Збулося віщування... Можливо, і справді гадюка стала причиною такої дивної кончини Олега, але у скандинавських і давньослов'янських легендах така смерть і моторошне пророцтво співзвучили з мотивом відплати, загибелі «від власного меча» — від близької людини, якій небіжчик довіряв. Як бачиш, знову містика переплетена з чи то язичницько-слов'янськими, чи то скандинавськими переказами й віруваннями.

Князь Олег у доблесті і славі залишив насправді легендарний (не тому що неіснуючий, а тому що видатний) слід в історії. Народ не складатиме легенд про абикого. Лише про тих, кого на правду пам'ятає, цінує, вважає гідним...

У 882 році князь Олег захопив владу в Києві. Яким він постає у твоїй уяві: завойовником чи визволителем? Які елементи в зображенні Олега Віщого використав скульптор Анатолій Куш, щоб розкрити його роль? Якби тобі довелося малювати портрет князя, яким він мав би бути? Зроби це після прочитання оповіді. Продемонструй свій витвір у класі, батькам.

Мовою джерел

«Повість минулих літ» про похід князя Олега на Царгород:

«...Прибув він до Цесарограда, а греки замкнули Суд і город заперли. І вийшов Олег на берег, і повелів воям виволокти кораблі на берег. І попустошив він довкола города, і вчинив убивство багатьох греків. І палат багато вони розбили, і церкви попалили. А котрих же брали як полонянників, [то] одних вони посікали, а других мучили, інших же розстрілювали, а [ще] інших у море кидали. І багато іншого зла творили руси грекам, як ото [звичайно] вороги творять.

І повелів Олег воям своїм колеса зробити і поставити кораблі на колеса. А коли настав попутний вітер, напнули вони паруси, [рушили]

Управління князів: походи й реформи

з поля, і пішов [Олег] до города. Побачивши ж [це], греки убоюлися і сказали, виславши [послів] до Олега: “Не погубляй город. Ми згоджуємось на данину, як ти ото хочеш”. І зупинив Олег воїв, і винесли йому [греки] їжі і вина, і не взяв він його, бо було воно приготоване з отрутою. І убоюлися греки, і сказали: “Не Олег се, а Святий Дмитрій, посланий на нас богом”.

І зажадав Олег, щоб вони данину дали на дві тисячі кораблів: по дванадцять гривень на чоловіка, а в кораблі [було] по сорок мужів. І згодилися греки на це, і стали греки миру просити, щоби не пустошив він Грецької землі».

Сплата Олегові данини, мініатюра з Радзивіллівського літопису

Вір, але перевір

До наших днів збереглися деякі відомості про східні військові кампанії князя Олега. У 1216 році хроніст Табаристану Мухаммад ібн-аль-Хасан описав морські походи русів, які намірилися спустошити Каспійське узбережжя впродовж 909—910 років. Спочатку все складалося успішно. Руси прорвалися через хозарські землі в Каспійське море, підплили до міста Абесгун у Табаристані і спалили торговельні човни, що стояли там. Вони також встигли захопити кілька поселень, але об'єднані війська табаристанського намісника Абуль-Абаса та начальника міста Сарі

Становлення держави та її розвиток

розбили руську дружину, а частину воїнів поневолили. Наступного року руси вчинили повторну «вилазку» на Каспій. Захопили Сарі, але на території Гіляну знову зазнали поразки.

Десь після 912—913 років, за даними історика Аль Масуді, руська дружина через Керченську протоку ввійшла в Азовське море. Підпливши до гирла річки Дон, командувачі відрядили послів до хозарського кагана, прохаючи пропустити в Каспій, обіцяючи за це половину здобичі. Хозари дозволили пройти через Дон, звідки руси перетягнули лодії у річку Волгу, а звідти — в Каспійське море. Нападники спустошили й розграбували Ширван, Азербайджан, Гілян, Табаристан. Придушили опір ширванців, яких озброїв і посадив на купецькі судна правитель Гайтам («тисячі вбито і затоплено»). У результаті на Каспії занепала мусульманська торгівля, хоча припускають, що йшлося лише про завоювання одного з портів і перетворення його на руську факторію. Повертаючись із походу, ввійшовши в гирло Волги, руси надіслали хозарському правителю, за договором, половину здобичі. Але мусульманська гвардія кагана збунтувалась і почала вимагати помсти за смерть одновірців. Зав'язалась битва, що тривала три дні і закінчилася поразкою русів. Загинуло 30 тисяч. Решта 5 тисяч на кораблях втекли Волгою, де їх перебили бургаси і волзькі булгари. Отже, усі спроби (якщо такі були) Олега закріпитися на Каспії закінчилися невдачами.

Рік смерті князя Олега теж з'ясований не до кінця. Є дані, що змушують сумніватися в правильності усталеної дати. За першим Новгородським літописом, князь помер 922 року від укусу змії в околицях міста Ладога, де й похований. Згідно з іншими свідченнями, правитель Хельг захопив у 943 році місто Бердаа, де його вбили. Ці суперечливі дані ставлять під сумнів традиційні часові межі періоду правління першого руського володаря та його наступника Ігоря Рюриковича.

Управління князів: походи й реформи

ІГОР СТАРИЙ

Коли вівці з'їли вовка

Рюрик із малим Ігорем, мініатюра з Радзивіллівського літопису

Упокоївся Олег Віщий. Владу успадкував Ігор. Нібито син Рюрика, народжений бути правителем, змалечку лишився сиротою. Тож і виховував його Олег, який, можливо, доводився йому дядьком. Та й правити від його імені в Новгороді почав, став регентом до його

повноліття. Вочевидь, тобі надокучили загадки, легенди та припущення. Однак така наша історія. Руський князь Ігор теж належить до тих правителів, про яких ми фантазуємо більше, ніж достеменно знаємо.

Чи правда, що Ігор був сином Рюрика, який колись правив у Новгороді? Наші східні сусіди, росіяни, переконані, що так! Така думка має право на існування, в історії ще й не такі дива трапляються.

Але є й інші теорії. Навіть більш вірогідні. Зрештою, Рюрик таки справді міг бути реальною особою, варягом-правителем, батьком Ігоря. А Новгородів тоді існувало кілька (ти вже знаєш про це), і хтозна, який саме мав на увазі Нестор. Імовірно, колись розкриються таємниці, а поки залишається лишень здогадуватися.

Є припущення, що Ігор — онук Рюрика, а не син, як про це говорять. А, може, один із воєвод Олега. Або, взагалі, нащадок Аскольда чи просто чоловік Ольги, яка була, дуже вже вірогідно, княжого роду... Надто багато версій, надто багато припущень...

Правління князів: походи й реформи

Здогадки, здогадки, здогадки... — вони усюди. І там, де йдеться про початок життя князя, і там, де потрібно точно визначити межі його правління. У чому ж проблема? Як пише Нестор у «Повісті...», Ігор народився десь наприкінці IX століття (приблизно у 878 році). Княгиня Ольга, що була його дружиною, — десь на початку X століття (близько 903 року). А син Святослав — аж у 938 році! Ігорю мало б виповнитися 60 років! (І це в Середньовіччі, коли більшість навіть не доживала до таких літ.) Чи це можливо? Якщо врахувати, що історія називає Ігоря Старим, то чому б і ні. Була ж причина, з якої це прізвисько з'явилося? І все ж більш видається, що дідусь-літописець, вірогідніше, знову щось наплутав.

Та й це ще не кінець хронологічної головоломки. Літопис «пише», що Олег помер 912 року. Активну діяльність Ігор розпочав десь аж у 940-х роках, після народження спадкоємця Святослава. Отут і постає запитання: чим він займався майже 30 років? І знову відповіді немає... Є дані, нібито князь придушив повстання деревлян у 914 році, та вони не точні. У 912—913 роках руси здійснили невдалий похід на Каспій (про що йшлося в попередній оповіді), дослідники мають сумніви щодо того, хто ж його очолював — Ігор чи Олег (дата смерті якого теж дискусійна).

Здогадки, хоча й ваблять, але втомлюють. Поговорімо мовою фактів. Князя Ігоря, без перебільшення, можна вважати наслідувачем «морської» військової політики попередників Аскольда та Олега. У період його правління саме флот став надто важливим, адже перетворився на головний «інструмент» міжнародних стосунків.

Окрім того, Ігор міг собі дозволити «з легкістю» покидати країну у справах. Замість себе залишав біля державного керма вельми обізнану дружину — княгиню Ольгу.

Морські походи Ігоря Рюриковича мали широкий розголос. Про них писали його сучасники — візантійські хроністи, зокрема Симеон Логотет, та арабський Аль Масуді. За їхніми розповідями, 941 року він розпочав військовий конфлікт із Візантією. Причини його залишилися невідомими, хоча, припустимо, теж були економічними. Дослідники вважають, що імперія знову почала тіснити Русь у питаннях торгівлі,

Становлення держави та її розвиток

намагаючись закріпитися на узбережжі Чорного моря, а воно вважалося руським. Нам достеменно відомо про два походи Ігоря на Царгород: у 941 та 944 роках.

Похід 941 року... Князь готувався до нього, обдумував, зважував, мав сподівання, що досягне успіху. Так хотілося. Знав, що ромеїв «немає вдома». На війну подалися. Подобалася чоловікам така розвага в Середньовіччі. І вирішив Ігор цим скористатися. Та візантійське військо, попереджене херсонеським стратегом, встигло повернутися вчасно. Крім того, у битві супротивники застосували «грецький вогонь», який був дивовижною для слов'ян. Руський флот спалили вщент. Присоромленими поверталися невдахи додому. Та не поразку оплакували, а до реваншу взялися готуватися.

*Використання «грецького вогню»,
мініатюра з мадрідського списку «Хроніки» Іоанна Скилиці*

Року 944 знову рушив Ігор на стольний Царгород. Перемогу він ніби здобув. Нові торговельні угоди нібито й підписав, але що то були за угоди! Обмеження для купців — більші, ніж за князювання Олега, та ще й такі важливі, пов'язані з «Великим шовковим шляхом». Крім того, Візантії діставалися кримські володіння. Руському правителеві це

Управління князів: походи й реформи

сумнівно чи подобалось. Тож, повертаючись у Київ, він думав про наступний похід на Царгород.

Флот і мореплавання — задоволення не з дешевих. Та ще й нові угоди з візантіяцями урізали прибутки... Добре, що попередник Ігоря сусідні племена підкорив, поназавойовував йому, так би мовити, «підлеглих», яких можна і даниною обкласти. Тільки їздити і збирати податки залишалось. «А якщо замало буде, то можна й вдруге навідатися», — думав князь, який настільки захопився заморськими кампаніями, що геть зв'язок із рідним народом втратив. Але де там! Є таке прислів'я: «Що сильніше гіляку гнеш, то скоріше вона ламається». Украй доречне прислів'я, якщо говорити про руського князя. А знаєш чому?

«Збирають данину», художник Микола Реріх, 1908 р.

Щороку, переважно взимку (коли не воювалося), князь зі своєю дружиною данину збирали: в полюддя ходили. Тобто вимаганням займалися. Настав час, коли деревляни мали платити. А вони, хлопці

Становлення держави та її розвиток

лісові, не простими зростали, волю любили. Недобре їм у київській залежності було. Ще князю Олегу надокучали, бунтували... Хоча в 945 році данину Києву, тобто Ігорю, чемно всю віддали. Але князю видалося того недостатньо. Вирішив повернутися і ще «дозбирати».

Чи то справді так грошей бракувало, чи то деревляни надто заможні жили, на його думку, — хтозна, але вирішив київський правитель, що все-таки замало. Такого нахабства «підлеглі» не стерпіли. Підняли повстання, яке мало не переросло в національно-визвольну війну від узурпаторів. Ось що писав Нестор про пояснення деревлян: *«Як внадиться вовк між вівці, то повиносить усе стадо, поки його не уб'ють. Так буде і з нами, як його не вб'ємо, то нас вигубить»*.

*Пам'ятник князю Малу,
скульптор Ігор Зарічний,
місто Коростень,
Житомирська область*

Очолив непокірних їхній князь, Мал. За іншими даними, він називався Ніскиня. І вчинили деревляни жорстоку розправу над Ігорем. Зігнули два міцні деревця, прив'язали князя за ноги... Та й відпустили... Жахлива смерть. Таки допик їм столичний. Поховали, щоправда, його з почестями, ще й курган насипали... Шляхетно повстанці тоді поводитися.

Князь Мал із підлеглими поміркували добре та й самі вирішили до влади братися. Тим паче, що Русь без правителя залишилася. Хто тепер їм, могутнім, які самого Ігоря здолали, стане на заваді? Хіба княгиня Ольга, вдова Ігорева, з малим Святославом? Але чи тендітна жінка могла стати перепорою у винятково чоловічому світі, де все вирішувалося збройно?

Лиха доля спіткала Ігоря. Ігнорування потреб свого люду його занапостило. Як багато правителів припускалися чи припускаються

Управління князів: походи й реформи

тих самих помилок... Провидіння безжально карає за непорядні вчинки. Бо свій народ, його добробут — то перше і найважливіше, чим має перейматися справжній володар-пастир.

А ти на чієму боці в протистоянні Ігор vs Мал? Хто, на твою думку, мав рацію? Поясни чому. Як гадаєш, чим закінчиться історія протистояння київських та іскоростенських князів?

*Ігор збирає данину з деревлян,
мініатюра з Радзивілівського літопису*

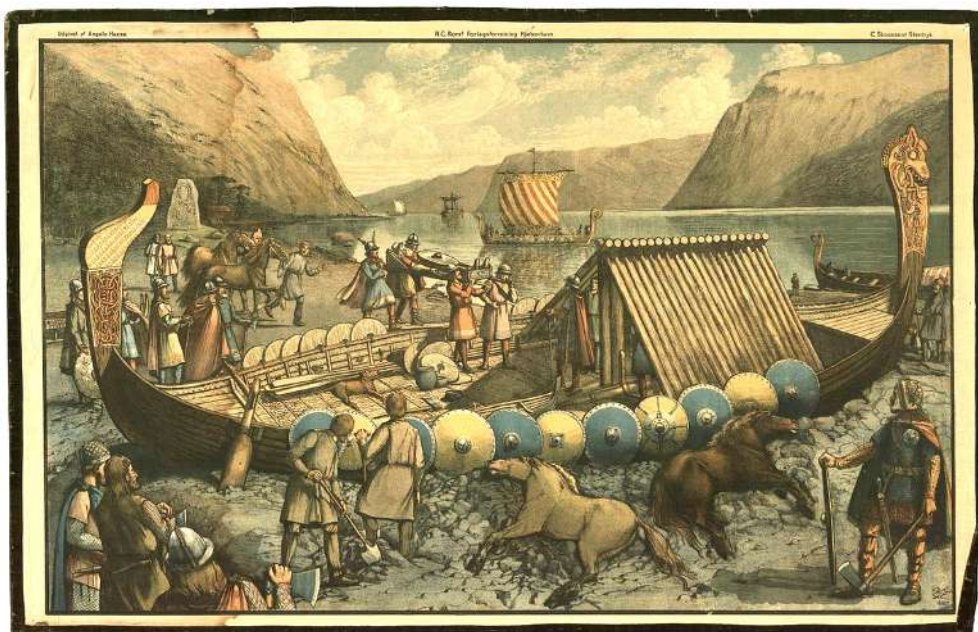

Вір, але перевір

«Грецький вогонь» — горюча суміш, що її застосовували у військових цілях у Середньовіччі. Уперше вжита візантійцями в морських битвах. Точний її склад невідомий. Прототип такого «вогню» з'явився, імовірно, в 424 році до нашої ери в битві поблизу міста Деліум: тоді з порожнистої колоди випускали суміш сирої нафти, сірки й олії. А, власне, його «грецький» варіант «зброї» 673 року винайшов інженер та архітектор Каллінік із міста Геліополь.

Становлення держави та її розвиток

Установка являла собою мідну трубу — сифон, через який із гуркотом вивергали рідку мішанину. Імовірно, максимальна далькобійність сифонів сягала 25 метрів, тому спочатку вогонь використовували тільки на флоті, де він виявився страшною загрозою повільним і незграбним дерев'яним кораблям. Крім того, за свідченням сучасників, полум'я не можна було згасити, оскільки воно продовжувало горіти навіть на поверхні води. Після масового застосування вогнепальної зброї «грецький вогонь» утратив військово значення, і про нього поступово забули.

«Поховання ярла (вождя) вікінгів», художник Карл Шмідт

Прочитай оповідь, свідчення, розглянь мапу, що вище, зображення картини, фрагмента скульптури. Зістав відомості про князя Ігоря. Які факти збігаються? Які різняться? Поясни причини розбіжностей. Яку з описаних версій ти вважаєш правдоподібною?

КНЯГИНЯ ОЛЬГА

Світанок імперії

*Свята княгиня Ольга,
модель пам'ятника,
скульптор Анатолій Куш,
гіпс, 2000 р.*

То були страшні роки... Скреготіли мечі, лилася кров... І людське життя нічого не вартувало. Правила сильні, звиклі до війни чоловіки... Саме тоді жила княгиня Ольга — одна з найбільш знакових і могутніх жінок Середньовіччя. Якби тоді хтось створював рейтинг, то, очевидно, Ольга опинилася б у десятці, а можливо, і в п'ятірці найвпливовіших жінок. Чому? Мудра, хитра, мужня, жорстока, мстива... Свята. Жорстокою була, бо жила та володарювала в непростий період, а неймовірна якість її правління — найкраще свідчення насправді яскравого і непересічного розуму. Важко оцінити. Мабуть, так має поводитися жінка в оточенні чоловіків.

Народження і походження Ольги оповито легендами. Літописець Нестор нечітко описує це у своїй «Повісті...». У ній так багато неточностей і неузгодженостей, що деякі з істориків взагалі відмовляються вважати твір ченця джерелом. Але сучасні гуманітарні науки все ж опираються саме на його працю.

Росіяни вважають, що княгиня походила із сучасного російського міста Псков. Його ототожнюють із «Плесковом». Але ця версія

Становлення держави та її розвиток

доведена недостатньо. Адже, згідно з археологічними даними, такого города тоді не існувало! Отак-то!

Є також історики, які твердять, що Ольга походить із княжого болгарського роду, з міста Плиска. А тому вона не простолюдинка! Болгарська княжна! Її становище при дворі було винятковим. Чому й ні? Але знову невеличка, та дуже суттєва зазубрина: ім'я Ольга (Хельґа) скандинавське. І чому б це у болгарському правлячому роду мала з'явитися дівчинка з варязьким іменем? Подумай!

«Княгиня Ольга і князь Олег, останнє полювання», художник Володимир Форостецький

нську — Ольгу. Напевно, на свою ланцюжок склався.

Із Галичини привіз доньку в Київ. Як кожен батько, хотів для неї добра. А ще бачив її блискавичний розум, вроду і владний характер. Тож вирішив: кому, як не їй, бути княгинею київською? Одружив її з князем Ігорем. І радів, бо його онуки (нащадки по жіночій лінії) залишаться при владі.

Управління князів: походи й реформи

Доволі обізнаною Ольга була в державних справах. Не підвела Олега! Недарма ж виховував і вчив її як майбутню правительку (чи співправительку, як то було у Візантії). А ще! Ти лише задумайся на хвильку: після смерті Ігоря дружина фактично беззастережно прийняла жінку-командувачку... Хіба не дивно? Так, був малолітній Святослав як спадкоємець... Але чітке престолонаслідування в Русі так і не вибудувалося, тому визнання жінки-регентки було абсолютно нетиповим, майже неймовірним натоді! Навряд це могло б удатися якійсь простолюдинці-чужинці. А якщо це Олегова донька? Чому б і ні.

Після вбивства чоловіка помста заповонила її єство. Так каже легенда. Покарала бунтівних деревлян. Та це ж перший в історії України геноцид (цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення чи цілих народів за національними, етнічними, расовими, корисливими або релігійними мотивами).

Вір, але перевір

Письменник Сергій Осока про помсту княгині Ольги деревлянам розповів так: «Власне в легенді про помсту Ольги деревлянам не бракує ні яскравих барв та різноманітних декорацій, ні вигадки, ні гніву, ні вогню. Сама помста проходила в три етапи. Перший етап Ольга втілила в життя тоді, коли деревляни, сп'янілі від безкарності, вирішили, що смерті великого князя їм тепер замало: "Оце князя руського ми вбили, візьмемо жону його Ольгу за князя Мала і Святослава візьмемо і зробимо йому, як ото схочемо".

Довідавшись про приїзд послів, княгиня Ольга веліла привести їх до неї зі словами: "Добрі гості прийшли!" На її запитання про мету візиту в Київ деревляни відповіли надзвичайно нахабно: "Мужа твого ми вбили, бо був муж твій, як той вовк, що обкрадав нас і грабував, а наші князі добрі є, бо пильно подбали вони про деревлянську землю. Іди-но за нашого князя, за Мала".

Княгиня, певно, зуміла опанувати себе, угамувала лють і відповіла, що загалом згодна з їхніми словами, але хоче належно

Становлення держави та її розвиток

дорогих гостей ушанувати. Завтра зранку. Відіслала послів спати, а сама веліла викопати в теремному дворі глибокий рів. Коли на ранок послів, які пишалися та чванилися, просто на човні принесли перед її очі, вона помахом білої хустинки веліла пожбурити їх разом із човном у яму. А тоді стала над нею та й запитала: “Чи добра вам честь?”. Після чого дорогих гостей живцем закопали — разом із транспортним засобом...

Пошанувавши таким чином сватів, Ольга, не гаючись, узялася втілювати в життя другу частину свого кривавого плану. Вона знову звернулася до деревлян: “Якщо ви мене щиро просите, то пришліть до мене нарочитих мужів хай у великій честі піду я за вашого князя. А то не пустять мене люди київські”. Хтозна, чи то деревляни ще не знали, яка доля спіткала перших послів, чи то вважали, що помста вже здійснена й боятися нічого, чи то взагалі їхня свідомість пов’язувала факти й продукувала висновки геть інакше, ніж це робиться тепер, але деревляни сватів знову прислали — до того ж, легенда свідчить, що то були дуже знатні мужі. Княгиня Ольга запропонувала їм помитися з дороги в лазні, а поки вони милися, веліла лазню підпалити.

Якщо хтось думає, що третій акт помсти обійшовся без хитрощів, що деревляни вже не йняли віри підступній княгині, він помиляється. Збираючись у похід на їхні землі, Ольга знову звернулася до деревлян словесно: “Се вже йду я до вас. Тож готуйте медів багато у граді, де вбито мого мужа. Хай поплачу я над труною його і вчиню тризну мужеві моєму”. Неподалік від містечка Іскоростень княгиня веліла насипати курган і правила тризну. Деревляни пили мед разом із нею. Коли деревляни допилися й дотанцювалися до безпам’ятства (так, тоді на поминальних учтах співали, танцювали й улаштовували ігрища та змагання), княгиня веліла своїм отрокам убити їх. “Посічено було п’ять тисяч”.

Тепер помсту можна було вважати зробленою. До речі, скільки в ній символізму — спершу землею, тоді вогнем, і нарешті — мечем. Хтозна, може в цьому теж є якийсь таємний знак, розгадати який стане хисту історикам майбутнього...

Управління князів: походи й реформи

Проте, якщо навіть деревляни вірили в магію числа “три” й уважали, що на цьому все, вони знову помилилися. Адже це тільки княгиня Ольга мстилася за чоловіка, а син Святослав за батька ще не мстився. Отож, 946 року Ольга збирає велике військо, разом із малим Святославом стає на його чолі й рушає в похід на деревлянські землі. Цього разу деревляни, навчені гірким досвідом, виставили й своє військо. Малий Святослав буцімто першим метнув свого списа, не влучив, але символічно означив початок битви.

Ольжине військо обложило Іскоростень аж на цілий рік, але не могло взяти міста. Княгиня відрядила послів і звеліла їм сказати деревлянам, що помсти вона вже не хоче, а хоче тільки ще раз помолитися на могилі Ігоря й зібрати деяку незвичну данину: “Мені ж треба з вас небагато: дайте мені од кожного двору по троє голубів і по троє горобців”. Хтозна чи темні деревляни (це порівняно з київськими полянами!) чекали якого підступу від княгині, а чи просто не могли здогадатися, якого лиха ждати від мирних пташок, але вимогу вони виконали й данину голубами та горобцями заплатили.

Що було далі, знають усі, адже це найпопулярніша легенда про княжі часи: Ольга веліла прив'язати до кожної пташки трут, підпалити й відпустити... Пташки полетіли додому й доценту спалили Іскоростень. Наостанок княгиня Ольга веліла частину людей убити, частину продати в рабство, а решту обкласти даниною. Певно, щоб уже назавжди закарбували собі в пам'ять, що з князями жарти вкрай погані... До речі, саме цей похід на Іскоростень, за даними літописних джерел, символізує прихід до влади її сина Святослава. Однак до цього часу Ольга встигла ще багато».

Так, не солодко випало деревлянам. Княгиня їх ледь не знищила повністю. Але чи могла Ольга вчинити по-іншому? Хіба в неї були інші варіанти? Якби погодилася на пропозицію язичника-Мала? Чи могла почуватися впевненою в тому, що її не позбудуться в якийсь зручний момент? А доля маленького Святослава? Одруження Ольги з Малом стало б йому смертним вироком. Для чого новій династії нащадки старої? Добре це все розуміла Ольга. Тож вихід був лише один —

Становлення держави та її розвиток

княжити! Міцно тримати владу в руках. Щоб вижити, і щоб вижив син Святослав. І кроки княгині до влади мали бути настільки твердими, щоб ні в кого не виникло сумнівів щодо правомірності і могутності її правління. Безжальний період вимагав безжальних рішень. Боротьба велася не на життя, а на смерть. Княгиня Ольга перемогла. А помстившись деревлянам та утвердившись при владі, вона більше жодного разу не вдавалася до схожих учинків. Її наступне правління відзначалося миром і спокоєм.

*Пам'ятник княгині Ользі,
скульптор Ігор Зарічний,
місто Коростень,
Житомирська область*

Велика княгиня київська Ольга розпочала будівництво основ держави. Вона стала правителькою, яка змогла мислити по-сучасному та закласти підмурівок нової, досконалішої, повноцінної влади в Русі-Україні.

Жахлива загибель чоловіка загострила питання збору данини-полюддя. Податкової системи не існувало. Цю проблему Ольга вирішила якнайшвидше. Установила точний розмір полюддя — «уроки» і час їх «сплати». По всій країні звела «погости» — місця збору данини, куди їй належало доправляти. Відтоді князі особисто не об'їжджали всі селища величезної держави, постійно ризикуючи потрапити в засідку. Повсякдень у погостах постійно перебували київські чиновники і військовий загін. Скарбницю Ольга розділила на дві частини: державну

й особисту. Ніколи їх не плутала. Землі Русі розмежували в умовні адміністративні округи, які очолювали представники княгині. Усі ці заходи впорядкували оподаткування в країні, зробили процес більш справедливим і цивілізованим. Продукти й гроші тепер самі «йшли» до державної скарбниці. Реформа виявилася настільки вдалою, що наші сучасники називають Ольгу «матір'ю податкової системи».

Управління князів: походи й реформи

У зовнішній політиці княгиня теж виявилася новаторкою. Усі міжнародні питання вона вирішувала дипломатичним шляхом, а не зі зброєю в руках. За її правління, а це понад 20 років, Русь не провела жодної (!) повномасштабної війни.

*«Свята велика княгиня Ольга»,
художник Микола Бруні,
полотно, олія, 1901 р.*

Найзнаковішою подією в житті руської правительки, мабуть, став візит до візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного в 957 році. Літописець подейкував, що там вона охрестилася, після чого взяла ім'я Олена. Чому християнство? Княгиня добре знала всі механізми функціонування держави, чітко усвідомлювала: для того, аби Русь зайняла достойну позицію в Європі, треба якомога швидше замінити язичництво на одну з трьох панівних у світі релігій — християнство, мусульманство чи іудаїзм. Без цього її нова система управління виглядатиме неспроможною. Велика частина тогочасного світу давно вже асоціювала поганство з неосвіченістю, примітивністю та варварством. Княгиня Ольга ж мала намір перетворити свою країну на прогресивну і сучасну.

Однак чому вона цього не зробила? Чому слава хрестителя Русі дісталася її онукові Володимиру? Чи можемо відповісти на ці запитання однозначно? Можемо хіба припустити: Ольга побоювалася, що такий крок поставить Русь у залежність від Візантійської імперії. Раз і назавжди відрубає інші варіанти. Ще одна причина зволікань — внутрішня. Вона складна й багатожарова. Вочевидь, русинка добре пам'ятала сумну долю перших князів-християн Аскольда і Діра. Ці славні воїни поплатилися життям, надто різко впровадивши нову релігію. Найвпливовіша знать при столичному дворі була ще не готова до такої зміни. Так би мовити, не дозріла, не доросла. Не готовим було і військо. Так вже склалося, що дружинники зазвичай відігравали

Становлення держави та її розвиток

далеко не останню роль у державних справах. Вони зазвичай «мовили» свої вирішальні слова — мовчки, під брязкіт зброї... Князь Святослав, який ось-ось мав успадкувати владу, схилився до тієї самої думки, що і його рать.

Та й, зрештою, у Візантії тоді, у 957 році, щось пішло не так. Адже зовсім скоро, вже в 959 р. Ольга направила послів до німецького правителя Оттона I з пропозицією надіслати до Києва християнських проповідників. Так у Русь прибув єпископ Адальберт — представник Святого Престолу, що в Римі. І знову — чому? Чи сумнівалася Ольга у виборі між Сходом і Заходом? Чи все-таки проявила себе як далекоглядна правителька? Шукала союзника для тиску на Візантію, бо хотіла ввійти до кола християнських держав на більш вигідних умовах. Проте місія Адальберта виявилася невдалою. У дипломатичній боротьбі з Римом Константинополь виборов перемогу. Візантії таки вдалося втримати русів в орбіті свого впливу. Та хай там як, а всі релігійні ініціативи матері повністю знецінив язичник син. Що ж поробиш, не готовими виявилися люди до нової релігії. А шкода...

На початку 960-х років Ольга відійшла від справ. Передала владу Святославу. Померла велика княгиня 969 року. *«І плакали по ній плачем великим син її і внуки її, і всі люди, і понесли, і поховали її на обраному місці, Ольга ж заповідала не здійснювати по ній тризни, оскільки мала при собі священника — той і поховав блаженну...».*

Вір, але перевір

Деякі історики вважають матір'ю Володимира (того, якого нащадки назвали Великим) ключницю княгині Ольги на ймення Малуша. Ти теж помічаєш співзвучність? Дослідники доводять, що ім'я дівчина успадкувала від батька Мала, так само, як, можливо, Ольга від Олега. Розправившись із деревлянською верхівкою, і зокрема з нареченим-невдахою, Ольга, як матір, яка теж кістками лягала для порятунку своєї дитини, таки змилосердилася над донькою вбитого (чи полоненого) князя і взяла її на виховання. Саме красуню Малушу покохав Святослав, і вона виявилася позашлюбною матір'ю його наймолодшого сина Володимира, якому судилося стати

Управління князів: походи й реформи

одним із наймогутніших правителів Середньовіччя. У такий спосіб, хоча й опосередковано, нащадки деревлянського князя змогли посісти київський престол.

Пам'ятник княгині Ользі, апостолу Андрієві Первозваному, просвітителям Мефодію й Кирилові; скульптори Іван Кавалерідзе, Петро Сниткін, Віталій Сівко, Микола Білик, Віталій Шишов, Михайлівська площа, місто Київ

Дізнайся, які історичні споруди та державні установи розташовані поруч із пам'ятником. Скористайтесь пошуковим застосунком «Гугл». Як ти вважаєш, чи деревляни поставили би пам'ятник княгині Ользі?

Становлення держави та її розвиток

Вір, але перевір

Уперше пам'ятник княгині Ользі, апостолові Андрієві Первозваному, просвітителям Мефодію та Кирилові відкрито 4 вересня 1911 року. Його створили скульптори

Іван Кавалерідзе, Петро Сниткін та архітектор Валеріян Риков. У 1919 році більшовики зруйнували пам'ятку, а до 1935 року демонтували. У 1996 році монументальну композицію відновили. Автори реконструкції — скульптори Віталій Сівко, Микола Білик та Віталій Шишов. Постаті Андрія, Ольги, братів Кирила та Мефодія нагадують про поширення християнства, слов'янської писемності, уособлюють історичні події, важливі для українського народу. Скульптурна група також відображає важливі поняття: держава, наука, релігія. Загалом вона займає площу $9,2 \times 4,51$ м. Висота статуї княгині Ольги — 3,5 м, бічних — 2,73 м, постаменту — 2,45 м, стилобата (східчасті частини підніжжя) — 2,0 м. У 1996 р. під час розкопок на Михайлівській площі знайшли уламки первинного пам'ятника: усі частини скульптури княгині Ольги, окрім голови. Їх скріпили і встановили поруч із музеєм скульптора Івана Кавалерідзе.

Пам'ятна монета «1075 років з часу правління княгині Ольги», серія «Княжа Україна», художниця Фандікова Наталія; скульптори Дем'яненко Володимир, Дем'яненко Анатолій, срібло, 2020 р.

Вір, але перевір

Легенда оповідає: побачивши красуню-Ольгу, ромейський імператор Костянтин VII Багрянородний так у неї закохався, що, не роздумуючи, запропонував «руку і серце». Княгиня, не бажаючи одружуватися, бо тоді владу над Руссю отримав би її чоловік, але і не бажаючи образити господаря, пішла на хитрість. Попросила охрестити її. А хрещеним батьком забажала не абикого, а Костянтина! Процедура відбулася, і виявилось, що вони тим паче не можуть одружитися, адже хрещений батько не може пошлюбити хрещеницю. Імператор остовпів, захоплений не лишень красою Ольги, а й її розумом. І, ймовірно, ми теж захоплювалися б, але, мабуть, літописець укотре нафантазував.

Поміркуймо! Факти доводять, що, Ольга відвідувала Візантію зрілою (а можливо, навіть і літньою), до того ж, уже хрещеною. Та є й інший «нюанс» — імператор мав законну дружину! Розлучення церква дозволить лише через тисячоліття, а двоєженства не визнає й досі. То кого і чи перехитрила княгиня? Як бачиш, історія містить фейки, але, критично мислячи, ти легко зможеш їх розпізнати.

Становлення держави та її розвиток

«Свята Ольга»,
художник Володимир
Липовий

«Свята княгиня Ольга», серія «Державотворці»,
скульптор Анатолій Куц,
гіпс, 49х64 см, 2000 р.

Вір, але перевір

Після смерті Ольги, її онук — Володимир, переніс бабусині мощі в знамениту Десятинну церкву — Успіння Пресвятої Богородиці — перший кам'яний храм Русі-України. Тоді ж, у період його правління, княгиню почали вшановувати як Святу. У 1547 році її канонізували як Рівноапостольну, з визначенням дня пам'яті — 24 липня. Її вшановує і православна, і католицька церкви. За всю історію християнства тільки п'ять жінок, крім руської правительки, удостоювалися такої честі.

Народ називає Ольгу хитрою, історія — мудрою, церква — Святою. А якою її назвеш ти? Прочитай оповідь, свідчення, розглянь зображення картин, скульптур, монети. Зістав відомості про княгиню Ольгу. Які факти збігаються? Які різняться? Поясни причини розбіжностей. Які з описаних версій ти вважаєш правдоподібними?

СВЯТОСЛАВ

Святославова

велика авантюра

*Князь Святослав Ігорьович, скульптор
Анатолій Куц, бронза, 55х54х44 см,
2003 р.*

Плакав стольний город.
Померла велика княгиня,
«і ридали по ній плачем
великим син її, і внуки її, і всі
люди». Померла мудра і вміла
правителька... Минув час
спокою й упевненості... Про
вдачу її сина, Святослава
Ігорьовича, добре знали. Ще
за життя матері володарювати
почав. Тому розуміли руси,
яким буде його правління.
Відважний і безстрашний, по-
над усе любив вояцьку
справу. Не прищепила йому
мати любові до державництва.

Чи то сама надто займалася

впорядкуванням країни, робота ж то нелегка, тим паче для «лише» жінки? Чи, можливо, син дуже схожий на батька був і все про заморські багатства марив? Хтозна... Напівсиротою ріс. Його оточення — суворі і мовчазні материні дружинники. Певно, йому видавалося, що саме такими мають бути справжні воїни. Таке вже воно справжнє «чоловіче» покликання. Як губка, всмоктував бойові навички, звитяжність і мрію про славу. Що поробиш, хлопчисько є хлопчисько,

Становлення держави та її розвиток

ще й, вочевидь, із норманськими генами. Він — гідний син своїх предків, а вони — варяги — ніколи прихильністю до державної справи не відзначалися. Зброя, війна та пошуки пригод — ось їхні «боги». Таким виховували Святослава. І навіть якщо не народився він вікінгом по крові, як стверджують деякі дослідники, то все ж піклувалися ним нормани. Його наставником і названим батьком був воєвода Свенельд, який, очевидно, мав неабиякий вплив на формування хлопця, у винятково чоловічих манерах. Усе його княжіння — велика авантюра. Сповнена звитяг, блискучих перемог і завершена безглуздою загибеллю. Чи справді було так? Що ж, знову мандруй писаними рядками.

Князь Святослав Хоробрий, модель пам'ятника, скульптор Анатолій Куц, гіпс, 2000 р.

Уродився майбутній правитель року 938, як оповідає той самий Нестор. Рано осиротів. Батько, князь Ігор, загинув страшною смертю. Мати, велика княгиня, здійснила неймовірне — втримала владу, придушила деревлянське повстання і виборола життя та право на престол для свого сина. Так і ріс Святослав, під надійною опікою матері та її варязької дружини.

Розпочав правління князь-воїн ще маленьким. Як оповідає легенда, в дні Ольжиної помсти деревлянам, у 946 році, саме малий Святослав розпочав борню, за традицією метнувши спис у бік ворогів. На тому його участь, певне, завершилася, але запам'яталася.

Виріс Святослав. Законної влади йому хотілося. Але матір, Ольга, якраз увійшла в смак великокнязівства. Та й, зрештою, хіба для батьків діти виростають?.. Хай там як складалося, але джерела повідомляють, що вже з 954 року в княжій сім'ї почалися «розбірки»,

Управління князів: походи й реформи

хто ж в ній голова, а заодно й у країні теж. До привселюдних сварок не дійшло, усе так і закінчилося грюканням дверей, мабуть. Згодом, орієнтовно наприкінці 50-х років X століття, Святослав таки став одноосібним правителем, відправивши матір на заслужений відпочинок.

Але спокою Ольга, попри те, не мала. Мало того, що за внуками доглядати мусила, то ще й країну пильнувати доводилось. Адже не сиділося синові вдома. Не даремно ж Завойовником в історію увійшов.

*«Князь Святослав», художник
Володимир Форостецький*

*«Іду на ви», скульптор Анатолій
Куц, бронза, 87х75х40 см, 2003 р.*

У 964 році Святослав здійснив свій перший похід на землі слов'янського племені в'ятичів, які платили данину хозарам. В'ятичі заселяли лісисте межиріччя Оки і Волги. Уважається, що князь завоював їх і приєднав до Русі. У твоїй уяві вже малюються люта січ, брязкіт зброї, крики, плач беззахисних... Але все виявилось набагато спокійніше: в'ятичі перестали платити данину хозарам, а почали давати великому володарю київському. Такі вони, руські завоювання.

У 964—966 роках Святослав продовжував воювати між річками Ока і Волга. Завдав поразки могутньому Хозарському каганату. Узяв штурмом його фортецю Саркел, розташовану на перешийку річок Дон та Волга. За «Повістю минулих літ», відбулося це 965 року. Історики не

Становлення держави та її розвиток

можуть дійти згоди щодо «північно-східної» кампанії. Чи справді вона тривала тоді, коли вказував Нестор, чи її справді очолив Святослав? Дехто вважає, що такого походу зовсім не відбулося. Але саме з ним пов'язують легендарний вислів князя, якому судилося стати крилатим: *«Іду на ви!»* — таке собі попередження про оголошення війни. За різними джерелами, після захоплення каганату руси пішли на Північний Кавказ та Тмуторокань.

А потім надумав князь із Візантією потягатися. Мабуть, хотів невидіти русам торгіві угоди поправити. Спочатку місто Херсонес у них відбив, адже той закривав шлях купцям у Чорне море, що тоді називали Руським, *«бо ним тільки Русь плаває»*. Військові приготування не тримали в таємниці, і, довідавшись про них, ромеї взялися діяти на випередження. Але не силою зброї, а дипломатією, хитрощами і грошима. Тобто відкупитися вони вирішили від Святослава. А заодно і «жарини чужими руками розгребти» надумали. Підмовили Завойовника проти Болгарії виступити, бо та віддавна і доволі успішно конкурувала з Візантійською імперією.

Руський владоможець аргументи візантійців вислухав та й пристав на їхню пропозицію, підкріплену багатими подарунками. І в 967 році рушив на Дунай. Його поява стала несподіванкою для болгар. Руси разом із союзниками — печенігами та угорцями — утворили неймовірно боєздатне військо. Висадилися вони поблизу міста Переяславець. (Болгарський історик Васіл Ніколов Златарській визначав його місцезнаходження у провінції Добруджа, біля річки Дунай, нижче за течією від поселення Чернавода.) Нападники з легкістю перемогли ошелешених болгар, а князю припало до вподоби дунайське містечко. Осів він там.

Ромеї швидко усвідомили свою помилку, що не так сталося, як гадалося. Перехитрили самі себе. Руський володар розширив територію своєї держави, наблизився до кордонів імперії. Ба більше, столицю надумав переносити, з Києва в Переяславець. Оцінивши стратегічне значення захопленого міста, натхненний могутнім попередником Олегом, вирішив південніше переселитися.

Управління князів: походи й реформи

Щоб відволікти завойовника від болгарських справ, візантійці йому новий клопіт влаштували. Намовили вони печенігів, недавніх союзників князя, скористатися його відсутністю і стольний град захопити. Здобич там обіцяла бути чималою. Крім того, найімовірніше, візантійські підбурювання (ох, і любили вони ці «штуки») в комплекті з «невеликою» передплатою додавалися. Що б там не писали, але взяли таки печеніги в облогу Київ, розмірковуючи, що місто незахищене лишилося. Чи то знов княгиню Ольгу недооцінили «сильні» чоловіки, чи вирішили, що вона з роками керівні навички втратила. Не взяли її присутність до уваги. А «жіночка» таки показала, що ще є «порох у порохівницях». Зуміла організувати оборону столиці та й степовиків в оману ввела, мовляв, князь розгадав їхні плани і ось-ось прибуде. Планів Святослав їхніх, звісно, не знав, але так швидко примчав на захист родини та киян, що добряче тоді печенігам на горіхи дісталось.

*Князь Святослав Хоробрий,
скульптор Анатолій Куц,
бронза, 80x66x44 см, 2003 р.*

*«Святослав у бою»,
скульптор Анатолій Куц,
бронза, 50x49x20 см, 2003 р.*

Становлення держави та її розвиток

Напевно, змусила така скрутна ситуація Святослава замислитися. Мама вже не молода. Хто ж стане його підтримкою і надійним тилом, коли відійде у вічність княгиня? На кого сподіватися в скруті можна? Тільки на найрідніших. Тому здійснив правитель першу адміністративну реформу, яку повною мірою використають його наступники. Він розділив Русь між своїми синами. Старшому Ярополку дістався стольний Київ, Олегу — неспокійні деревляни, Володимиру, позашлюбному синові — далекий і непривітний Новгород. Великий князь, звичайно ж, був чоловіком розумним, але все ж видається, що провів нововведення з легкої руки своєї матері, яка до останнього подиху вболівала за сина й країну. Зрештою, внутрішня політика — родзинка саме Ольги. Як мовилося вище, померла вона в 969 році. Поховав її син так, як бажала, — за християнським звичаєм.

Сумував князь за матір'ю страшенно: вони виявилися яскравою правлячою парою: мати й син. Розраду шукав в улюбленій справі — військовій. Та й нагода з'явилася, як ніколи, вчасно. Болгарська знать оцінила «толерантність» руса (не ліз він у їхні «особисті» справи) та й не прийняла нового правителя, дружнього візантіяцям. Князя Святослава чекала. Окрім того, у Візантії стався переворот. Виваженого і хитрого Никифора II Фоку, який віддавав перевагу дипломатії, замінив відважний і войовничий Іоанн I Цимісхій, який полюбляв інші методи. Отож Хоробрий отримав гідного суперника, такого самого войовничого і зухвалого, як він.

Діючи на випередження, його військо (яке вже продемонструвало надзвичайну мобільність, коли поверталось рятувати Київ) вдерлося до Візантії навесні 970 року. Руси осадили місто-фортецю Аркадіополь, що у Фракії. Неподалік відбулася перша битва, у якій візантіяці зазнали нищівної поразки, а Святослав рушив далі, в Македонію. Можливо, імператор Іоанн I Цимісхій і бачив себе великим полководцем (зрештою, таки згодом ним став), але з досвідченим супротивником він явно не міг змагатися. Поки що. Довелося вдатися до перевірених способів — підкупу й хитрощів.

Наступного 971 року візантійські війська, очолювані імператором, вторглися в Болгарію й узяли в облогу місто Доростол, де перебував

Управління князів: походи й реформи

князь Святослав. Захист міста видався епічним. Скидався, як мінімум, на сюжет бойовика. Але все ж русів подолали. Відходив князь із Придунав'я почесно, але його очікувала небезпечна дорога додому володіннями печенігів. Не дослухався норовистий вихованець поради свого наставника Свенельда. Не захотів іти в обхід. Гадав, що зуміє перехитрити кочовиків. Але того разу щастя відвернулося... Нам його загибель видається безглуздою, а йому — звитяжцеві, мабуть, ні. Полягти в запеклому бою, полягти разом із побратимами, але не осоромитися — мрія майже кожного середньовічного воїна.

Зістав мапу і схему. Поміркуй, куди в 972 році пролягав маршрут Святослава від міста Доростол? Де обірвався життєвий шлях князя? Які знаєш версії про це місце?

Як бачиш, завоював князь чимало за свій короткий вік. Отримав епічне прізвисько Хоробрий, або ж Завойовник, або ж «запорожець на престолі». Як кому більше до вподоби. То що ж виходить? Любив походи і війну понад усе? Провів, воюючи, більшу частину життя?

Становлення держави та її розвиток

Не забуваймо, чий він син — княгині Ольги. Невже і справді, маючи одне дитя, знищивши заради нього деревлян, мати не займалася його вихованням? Не в'яжеться. То в чому річ? Пригадуєш нашу детективну історію? Крім скрупульозного пошуку доказів і свідчень, які дуже важливі, вона передбачає й уміння мислити, особливо критично, уміння уявити себе в ролях учасників події, уміння знайти їхні мотиви.

Мотив — це найважливіше в людській поведінці! Мотив дає ключі до відповідей. То ж які мотиви спонукали Святослава до військових походів? Воював та й воював! Ішли туди, де більше, брали те, що легше, краще, дорожче, та й раді були. А нащадки ще й відважними їх за це прозвали. Хоча сьогодні ми такі дії, очевидно, по-іншому трактуємо. Виходить, що князь Святослав був грабіж..., перепрошуємо, збирачем данини, підприємцем. Істина не завжди очевидна, не завжди зрозуміла, не завжди досяжна... Але її пошук такий захопливий. Тож, щоб хоч трохи наблизитися до мотивів походів Святослава, вмикаймо логіку і розгляньмо схематичну мапу.

Центром тогочасного світу вважалася могутня і багата Візантія. Як раніше усі *«дороги вели до Риму»*, так пізніше усі дороги вели до Константинополя. Ці дороги — торговельні шляхи. Хто ними володів, той завжди мав достаток. Бо мито — тодішнє надійне джерело прибутків. Народи бунтують, держави руйнуються, а комерційне колесо тихо котиться поміж життєві перипетії. Саме мито з купівлі-продажу становило основу добробуту Києвичів і Рюриковичів. Саме тому князь Олег своєю столицею обрав Київ.

А Святослав вирішив мислити глобальніше. Не вистачало йому одного торговельного шляху. Монополістом хотів стати. Для цього ще на початку свого правління захопив східні «пункти пропуску», розгромивши Хозарський каганат. Далі захопив місто Херсонес (воно й так було, як піщина в оці), посунувши візантійців із Північного Причорномор'я. Залишився тільки західний напрямок річкою Дунай, який, урешті, теж столичним Києвом контролювався. Досягнув князь своєї мети: опанував Чорним морем.

Управління князів: походи й реформи

От чому так відчайдушно намагалися візантійці Святослава з Дунаю посунути... Адже, тримаючи в руках ключі від торговельних шляхів, він диктував би свої умови. І, мабуть, не руси до візантійців, а візантійці до русів угоди приїжджали б підписувати!

Отже, князь Святослав великодержавним мужем був, про могутність Русі дбав? Хотів свою державу величною зробити, у віках прославити? Так? Воно то так, але трохи не так. Дбав, у походи ходив, зумів у своїх руках чорноморські маршрути зосередити, але про кого дбав? Чим мав займатися справжній правитель? Правильно! Про добробут підданих думати, а ще — забезпечувати законність і захист. Шпиталі та школи облаштовувати — кажучи сучасною мовою. Щось не дуже простежувалося таке в діяльності руського володаря.

А його спроба перенести столицю? Так, вона була вкрай правильною: столиця і центральна митниця — два в одному. Зручно! Але ж знову запитання: для кого зручно? Якби столицю перенесли в Переяславець-на-Дунаї, то, очевидно, зросли би, передусім, прибутки князя. Простіше їх одержувати було б. Але що сталося б із державою? Чи відбулась би вона взагалі? Чи не відійшла б у середньовічну пільму? Чи не постало би питання її існування?

Добре, що історія не має умовного часу і відповідей на питання «Якби?..» Ми можемо лише здогадуватися чи фантазувати...

Мовою джерел

«Повість минулих літ» про князя Святослава:

«...Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїв збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко пардус, багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні котла [не брав], ні м'яса [не] варив, але, потонку нарізавши конину або звірину, або воловину, [і] на вуглях спікши, [це] він їв. Навіть шатра він [не] мав, а пітник слав і сідло [клав] у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І посилав він до [інших] земель [послів], кажучи: "Хочу на вас іти"».

Становлення держави та її розвиток

«Князь Святослав Хоробрий», серія «Державотворці»,
скульптор Анатолій Куц, гіпс, 64х49 см, 2000 р.

Віднайди на зображенні барельєфу ознаки, які вказують, що центральна постать — то Святослав. Яких ворогів він перемагає? Як ти оцінюєш правління князя?

Вір, але перевір

«Батько» української історії Михайло Грушевський називав князя Святослава «запорожцем на престолі». Очевидно, науковець мав на увазі зовнішній вигляд володаря русів. «Стиль» його портрета і вбрання описували візантійські джерела: «Показався і Святослав, що приплив на річці на скіфському човні. Він сидів на веслах і веслував разом із наближеними, нічим не відрізняючись від них. Ось якою була його зовнішність: середнього зросту, не надто високого і не дуже низького, з кошлатими

Управління князів: походи й реформи

бровами і ясно-синіми очима, ніс короткий, борода оголена [мало волосся], з густим, дуже довгим волоссям над верхньою губою. Голова в нього була зовсім гола, але з одного боку її звисало пасмо волосся — ознака знатності роду. Міцна потилиця, широкі груди та всі інші частини тіла були цілком співмірні, однак виглядав він похмурим і диким. В одне вухо його була вдіта золота сережка; вона була прикрашена карбункулом, обрамленим двома перлинами. Одежа його була біла і відрізнялася від одяжі його наближених тільки чистотою. Сидячи в човні на лавці для веслярів, він поговорив трохи з імператором про умови миру і поїхав».

Пам'ятна монета «Святослав», серія «Князя Україна», художники Таран Володимир, Харук Олександр, Харук Сергій, Козаченко Віталій; скульптори Іваненко Святослав, Дем'яненко Володимир, срібло, 2002 р.

Уяви, що на реверсі монети затерлися написи, натомість залишився лишень відтиск. За якими ознаками ти визначиш, хто зображений: запорозький козак чи руський князь?

Вір, але перевір

У сучасника князя Святослава, арабського географа Абу-ль-Касіма Ібн-Хаукаля, є цікава розповідь. У ній ідеться про русів, які після розгрому Хозарського каганату

Становлення держави та її розвиток

здійснили похід до Візантії, а потім через Середземне море — до іспанської Андалузії, у сучасні Піренеї, край Середземномор'я! Щоправда, хроніст не пояснював, військовий був це похід чи торговельний. Є також великі сумніви, чи особисто Святослав брав участь у цій експедиції, проте згадка про її імовірність свідчить про достатньо високий рівень розвитку кораблебудування в Русі-Україні.

*«Останній бій Святослава», фрагмент діорами,
художник Микола Овечкін*

Прочитай оповідь, свідчення, розглянь зображення картин, скульптур, монети. Зістав відомості про князя Святослава. Які факти збігаються? Які різняться? Поясни причини розбіжностей.

Управління князів: походи й реформи

ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ

*Бастард,
який став Великим*

*Володимир Хреститель,
модель пам'ятника,
скульптор Анатолій Куц,
гіпс, 2000 р.*

Березень 972 року видався в Києві холодним. Природа ніби очікувала чогось лихого. Не забарилася звістка: у бою з печенігами загинув князь Святослав — оборонець землі руської.

Ще не встигли опам'ятатися руси від упокоєння Ольги — великої княгині, а тут її сина не стало. Язичники дедалі більше про гнів богів та темні часи говорили. Усе гадали, що ж тепер буде...

Княжич Ярополк, старший із Святославовичів, ще за життя батька Київ отримав. Княжич Олег у неспокійній деревлянській землі сидів. А Володимир — робичич княжив далеко на півночі, у Новгороді.

Ох, не любили брати Володимира. Бастард¹, що тут скажеш... Не рівня їм. Син не княгині — ключниці Малуші.

¹ Бастард — байстрюк, безбаченко, тут доречно — «безматченко»; зокрема, слово вживається щодо позашлюбних дітей монархів.

Де точно народився Володимир, дослідники до сьогодні сперечаються. Та знаємо, що тоді князівські діти часто виховувалися в родині матерів, а отже, великий вплив на княжичів справляли дядьки або найближчі дружинники. Така склалася традиція.

Деякі історики кажуть, що Малуша — донька князя Мала, а отже, не простолюдинка вона. Як і чому в Києві опинилася та ключницею (рабинею) в Ольги стала, достеменно не відомо, але здогадатися неважко. Її ж батько ворогом для княгині був. Тому й тримала Малушу біля себе. Не вірила Маловим нащадкам, контролювала. Коли ж дізналася, що ключниця їй онука виносила, не противилася — прийняла Святославого сина.

Пам'ятник Малуші, доньці князя Мала, та її синові Володимиру, скульптор Ігор Зарічний, місто Коростень, Житомирська область

Пам'ятник Добрині Микитичу, скульптор Ігор Зарічний, місто Коростень, Житомирська область

На вершині могутності. Розквіт

Лиш відіслала Малушу народжувати в рідному домі. Чи то на землі сучасної Білорусі, чи на Волинь — про це науковці ще сперечаються. Та не сумніваються вони, що батько Святослав особливої цікавості до сина не виявляв (не мав часу). То ж зростав і виховувався княжич Володимир біля дядька Добрині, який на племінника мав великий вплив та мріяв колись на київському престолі його побачити. Заразом тямив Добриня, що шансів у Володимира обмаль, бо наймолодший він із братів. Та ще й робичичем його називали, тобто сином рабині. Але мріяти не заборонено. Отож наставник учив хлопця в сідлі сидіти, мечем володіти, підлеглих у покорі тримати, в державних справах розумітися...

Якось новгородці в столицю приїхали, довго зі Святославом радилися, просили призначити їм князя-оборонця, бо варяги знахабніли в їхніх краях. Старші Ярополк і Олег від такої пропозиції відмовилися. Периферія, отже, не престижно. А ще — холодні північні землі, із сусідами проблеми. Складно там.

В історичних джерелах ти можеш знайти відомості, про те, що Володимир на уділ погодився і до Новгородщини княжити відправився. Сталося це 970 року. Що ж, розв'яжімо хронологічну задачу. Скільки виповнилося синові, коли батько запропонував йому Новгородське князівство? Вищої математики не потрібно, щоб зрозуміти, — 10 років. То поміркуй, чи міг він у такому віці приймати рішення сам? Звичайно, що ні. Хто ж порадив йому погодитися? Дядько Добриня, хто ж іще? Тож поїхав Володимир до Новгорода досвід князівський здобувати.

Звістка про батькову смерть до города швидко долетіла. Юнак, знаючи, що в Києві діється, очікував. Сам участі в усьобицях Ярополка та Олега не брав. Брати ж великої любові один до одного не демонстрували. Тому, мабуть, ти зовсім не здивуєшся, що в 977 році Олег загинув. Чи винен був у цій смерті Ярополк, достеменно не відомо. Але, вочевидь, тоді Володимир зрозумів, що такої долі не хоче. Тим паче, що забрав наречену в брата. Князь Ярополк (так зафіксовано в літописі) сватався до полоцької княжни Рогніди. Поміж них утрутився Володимир, сватів заслав. Отримав відмову. (Замість погодитися, робичичем його обізвала полочанка.) Ображений не

Травління князів: походи й реформи

вагався. Город Полоцьк знищив, батька й братів Рогніди вбив, а її дружиною зробив силоміць.

Чи сподобався тобі вчинок князя Володимира? Мабуть, ні. Жорстоким він виявився. Та й це ще не все. За підтримки дядька Добрині, за допомогою варягів-найманців на брата пішов, розбив його війська й утвердився в Києві. Сталося це 980 року. Гордість тоді відчував Добриня за свого вихованця. Що ж, як бачиш, мріяти варто.

Змієві вали, сучасна світлина, місцевість поблизу села Ходосівка, Київщина

Отримавши від батька, точніше, забравши у брата велику державу, князь почав думати, що з нею робити. Мислив державницьки. Недарма ж онуком княгині Ольги був. Надбав йому Святослав багатенько, то й сам Володимир вдалі завоювання взявся про-

вадити: приєднав племена волинян та білих хорватів, у поляків червенські городи забрав. Двома словами, сформував територію.

Треба сказати, що Русь відтоді розпросторилася найбільшою в Європі, але надто неоднорідне населення мешкало в ній. Чи турбувало це князя? Звичайно, адже він не забув, як деревляни повстали. Усвідомлював: мало підлеглих даниною обкласти, захисту вони потребують. Бабусіна податкова система хоч і діяла, але місцеві вожді ще проявляли силу. Щоб лад і порядок установити, вирішив Володимир адміністративну реформу впровадити. Непокірних і невгодних вождів та воєвод усунув. Натомість відрядив туди посадників — своїх синів чи вірних бояр. Іншими словами, скасував родоплемінний устрій, змінивши його територіальним. А це вже ознаки справжньої держави. Та ще й усні правила на всіх теренах настановив — «Закон земляний». Військову реформу здійснив — варягів-найманців руськими дружинниками замінив. Такими вчинками підтвердив наміри не про завоювання, а про мир та розвиток.

*«Володимир Хреститель», серія
«Державотворці», скульптор Анатолій
Куш, гіпс, 64x49 см, 2000 р.*

Великі проблеми йому створювали печеніги. Ще за Ігоря вони кордони руські шарпали. Та й надалі їх позбутися не вдавалося. Князь Володимир розумів, що про оборону думати пора. Наказав вали насипати, стіни зводити на південних рубежах. Літописець вали називав «змівими». Для їх будівництва залучили близько чотирьох тисяч умільців одночасно. Наймали не тільки з Київщини, Чернігівщини чи Переяславщини, а й із північних земель. Бувало, селяни відмовлялися. Мовляв, не їхня це справа, бо для їхніх домівок загрози нема. Тоді великий князь повелів насильно переселяти впер-

тють із півночі до південних меж, щоб зрозуміли, якою загрозою є кочовики.

Піклувався також монарх про столицю. Укріпив місто, що розкинулося на 10 гектарах площі. Центральну частину Києва, або Гору, оточили високими земляними валами з вежами. Так «місто Володимира» постало.

Добре розумів державець, що народ його не має єдиної віри, звичаїв і традицій різних дотримується, різним богам молиться. Вирішив релігією людей об'єднати. Реформу язичництва затіяв.

Правління князів: походи й реформи

Пантеон богів за його розпорядженням розмістили недалеко від терема. *«Поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, а голова його [була] срібна, а вус — золотий, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І приносили їм [люди] жертви, називаючи їх богами...»* — читаємо про це в «Повісті минулих літ».

Мабуть, у тебе виникли якісь сумніви? Адже знаєш про Володимира, що він — Хреститель. Саме йому завдячуємо тим, що Русь-Україна таки стала християнською. Усе правда. Реформа язичництва не принесла потрібних плодів, не розвивалися писемність і мистецтва, державне будівництво, ще й сусідні країни не особливо з русами контактувати хотіли, бо язичники — «дикуни».

Дедалі частіше князь Володимир шукав відповідь на запитання: чому його попередники до християнства схилялися? Чим воно їх так вабило? Не варто торкатися релігійних мотивів. Вони, звичайно, були одними із ключових, але залишмо їх церковникам. Розгляньмо політичні. Без мотиву немає дії. Щоб зважитися запровадити нову віру, здійснити те, що не вдалося княгині Ользі, а її попередникові взагалі вартувало не тільки правління, а й життя, потрібен супермотив. І він у Володимира був. Ще й не один.

То чому ж християнство? Бо воно монотеїстичне: формується навколо віри в одного Бога. Чому це важливо? Бо проводить чітку лінію, закладає в підсвідомість догму «один бог — один правитель». Попередники Володимира, ті, яких також прозвали «Великими», і Костянтин, і Карл охрестилися, тим самим «благословили» одноосібну владу. Ще раз. Один бог на небесах — один правитель у державі. Погодься, за багатобожжя (не тільки язичницького) така схема не працюватиме. Не знаю, чи ти вже здогадуєшся, але великий князь київський намірився створити імперію. Безкрайню і могутню.

У Несторовім літописі можна прочитати, що уваги руса домагалися і мусульмани-булгари, й іудеї-хозари, і християни-німці (від імені Папи Римського), і греки (від імені Патріарха Константинопольського). Чому ж Ольжин онук обрав саме візантійське християнство? І знову питання релігійні залишмо церковникам,

На вершині могутності. Розквіт

натомість торкнімося державницьких. Руський володар обрав релігію найсильнішої імперії Євразії, де її правителя вважали важливішою особою, ніж патріарха.

*Хрещення Володимира Святославовича в місті Корсунь,
мініатюра з Радзивілівського літопису*

Ромейський імператор Василій II ще в 987 році звертався до руського князя Володимира по допомогу. (Тоді у Візантії проти Василя II вибухнуло повстання.) Той погодився, але за умови шлюбу з Анною, сестрою візантіяця. У нього вибору не було. А отже, шлюб так шлюб. Небезпека минула, і слова свого дотримувати василевс не поспішав, та й Анна не дуже заміж за варварського вождя прагнула. Розуміючи це, він прийняв швидке рішення і рушив на Крим, точніше, на місто Херсонес, яке належало Візантії. Одержавши звістку про поразку херсонесців, ромей вирішив не дратувати руса і вговорив Анну вийти за нього заміж. Одруження і хрещення в Корсуні стали дуже важливими і правильними вчинками Володимира.

*Володимир Хреститель,
скульптор Анатолій Куц,
бронза, 52x42x18 см, 1999 р.*

Чому? Бо Русь стала на рівень з європейськими державами. Репутація «варварів-дикунів» (саме так називали русів) відійшла в минуле. Що ж до сватання Анни, то Володимир розумів: саме через неї він породичається не лише з візантійською династією, а й із найвпливовішими королівськими родинами Європи. Так би мовити, потрапить до «клубу заповзятих хлопців», які заправляли європейською політикою. А як же Рогніда? Усе просто. За язичницькими законами подружній союз із нею вважався недійсним. Дехто з істориків навіть вважає, що вона подалася в якийсь монастир.

Тільки-но хрестившись, князь віддав наказ прибрати язичницьких богів із пагорба над Дніпром. Священнослужителі, які приїхали з Візантії, взялися хрестити населення Руської держави. Варто сказати, що це був доволі складний процес, який тривав не одне століття.

Бачиш, як воно буває. Аскольд і Дір киян охрестили, та після них язичництво відродилося. Княгиня Ольга християнкою стала, але Русь на те не навернула. Чому? Чому Володимирові вдалося те, що не зробили попередники. Мабуть, тому, що великий князь київський чи не наймогутніше в Європі військо мав, і в його твердості, рішучості ніхто не сумнівався. Та й, ніде правди діти, — християнство насаджували здебільшого примусово.

Окрім того, Володимир не просто приніс у Русь нову релігію. Вона стала частиною життя. Тут і десятина (на десяту частину княжих доходів споруджували Десятинну церкву — перший кам'яний храм), і обов'язкова обрядовість. І карбування монет — златників і срібляників. І школа перша. І нова культура: писемність, книжки, науки, мистецтва.

На вершині могутності. Розквіт

Ні народитися, ні померти без церкви. Отже, наприкінці Володимирового правління його імперія досягла небувалих висот у політичній, економічній і культурній сферах. Укладати шлюби з представниками правлячої династії стало почесно. Дослідники часто порівнюють Русь періоду Володимира із Франкською імперією Карла.

Златник Володимира
Великого, аверс, світлина

Доля часто непередбачувана. Чи могла подумати княгиня Ольга, що її незаконнонароджений онук, бастард Володимир, не тільки введе Русь-Україну в коло європейських держав, а й зробить її наймогутнішою? Чи міг мріяти Володимирів дядько Добриня, що погляди багатьох монархів із європейських дворів будуть спрямовуватися туди, куди його вихованець повертатиме стремена свого коня?

Вір, але перевір

Трапляються відомості, що до хрещення князь Володимир утримував численні гареми. Так, скажімо, 300 його наложниць перебували в містечку Вишгород, 300 — у Білгороді, 200 — у Берестові. Але дітей, народжених від наложниць, до політики не допускали. Літописці фіксували лише «законні» шлюби і нащадків.

Мовою джерел

«Повість минулих літ» про хрещення князя Володимира:

«...За Божим приреченням в сей час розболівся Володимир очима. І не бачив він нічого, і тужив вельми, і не догадувався, що зробити. І послала до нього цесариця [посла], кажучи: “Якщо ти хочеш болісті сеї позбутися, то відразу охрестись. Якщо ж ні, — то не позбудешся сього”. І, це почувши, Володимир сказав: “Якщо буде се правда, — воістину велик Бог християнський”. І повелів охрестити себе.

Управління князів: походи й реформи

І тоді єпископ корсунський з попами цесарициними, огласивши його, охрестили Володимира. І коли возложив [єпископ] руку на нього — він зразу прозрів. Як побачив Володимир це раптове зцілення, він прославив Бога, сказавши: “Тепер узнав я Бога істинного”. А коли побачила це дружина його, — многи охрестилися».

Пам'ятник Володимиру Великому, скульптори Василь Демут-Малиновський, Петро Клодт, Володимирська гірка, місто Київ

Пам'ятна монета «Володимир Великий», серія «Княжа Україна», художники Таран Володимир, Харук Олександр, Харук Сергій, Козаченко Віталій; скульптор Дем'яненко Володимир, срібло, 2000 р.

На вершині могутності. Розквіт

Порівняй зображення князя Володимира Великого на пам'ятній срібній монеті та одногривневій купюрі (за можливості — різних років випуску). Зверни увагу на головні убори (шапку чи корону) та наявність бороди. Зістав зі скульптурними зображеннями князя, що ілюструють цю оповідь, та відомими тобі іконами Святого Володимира чи картинами. Як ти гадаєш, чи існували «модні тенденції» щодо зовнішнього вигляду та одягу правителів Русі? Пройшовши шлях від бастарда, робичича до «Великого», Володимир Святославович створив імперію. Згадай, що означає це слово. Які ознаки має імперія та яка доля таких держав?

Пам'ятна монета «Київський князь Володимир Великий», серія «Княжа Україна», художники Таран Володимир, Харук Олександр, Харук Сергій; скульптори Дем'яненко Володимир, Дем'яненко Анатолій, срібло, 2015 р.

Розглянь срібляник Володимира Великого на аверсі монети. Хто на ньому зображений: Ісус Христос чи князь, що карбував гроші? Зістав тризуб зі срібляника із зображенням Державного Герба України на аверсі. Макет якого храму тримає в руках Володимир Хреститель на реверсі?

Управління князів: походи й реформи

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

*Ці дороги ведуть
у Київ*

*Князь Ярослав Мудрий, модель
пам'ятника, скульптор
Анатолій Куц,
гіпс, 2000 р.*

1015 рік... Голосили руси, втирали сльози. Помер князь Володимир Ясне Сонечко. Що далі? Хто правитиме в Києві?

А сини князівські посумували за батьком, та й плечі розправили: заходилися спадок ділити. Воювали брати, аж кров ріками текла. Князь Святополк меч на братів підняв: на Бориса і Гліба (першими мучениками стали), на Святослава... Тому й охрестили вбивцю Окаянним, бо проти рідних пішов. Чотири роки тривали усобиці. Призвідець упевнений був, що правитиме, але не так вийшло. Князь новгородський Ярослав переміг.

У 1019 році брати зійшлися в битві поблизу річки Альта: Святополк, загартований і фізично досконалий, Ярослав, слабший і кульгавий із дитинства. (Гаджетів тоді не виготовляли, тож у вільний час хлопчаки поєдинки влаштовували. Подейкують, в одному з таких княжич і зламав ногу. Кістки зрослися, та, мабуть, неправильно, бо відтоді

Травління князів: походи й реформи

шкутильгав.) Святополкова дружина зазнала поразки, і переможець усівся на престол у городі Київ.

Зайшов до терема. Посміхнувся: чи думав батько, великий князь київський, що так станеться? Мабуть, ні! Не любив Володимир свого сина Ярослава. Непокірним той ріс, упертим. Тому й княжити послав юнака спочатку в місто Ростов, потім — у Новгород (так, щоб очей не муляв). Та й парубок великої поваги до тата не виявляв. Не міг пробачити те, як із Рогнідою (мамою) повівся. Образив, зрадив, відмовився від неї, ромейку Анну до Києва привіз... Роки минули, а обоє не примирилися. 1014 року Ярослав відмовився платити данину в столицю. Ох, сердився тоді батько, лютував так, що стіни тряслися. Покарати бунтівника вирішив. Дружині в похід на Новгород готуватися велів. Не встиг. Упокоївся.

Минуло чотири роки. І Ярослав одноосібним володарем став. Тепер він за Русь відповідає. А небезпек ой скільки. Перша: старший брат Мстислав тмутороканський війну йому оголосив. Хоч у сутичці біля містечка Листвен молодший програв, але посади не втратив. Зуміли домовитися, правили спільно до 1036 року, до братової смерті. Друга: печеніги невпинно нападали. Розумів, яка це небезпека. Лише 1036 року здолав настирливців під мурами Києва. На знак подяки Богові собор Святої Софії наказав докінчити в 1037 році. (Учені вважають, що князь для проектування й зведення храму не лише запросив візантійських архітекторів та каменярів, а й елементи конструкції і, зрештою, назву запозичив із Царгорода).

Правитель про Русь ревно дбав, кордони укріплював, на сході оборонну мережу, що охоплювала 13 порубіжних поселень і фортець, удосконалив. Городини нові закладав (Юр'єв, Ярослав), Червен у поляків відвоював (як батько колись), межі Києва в сім разів розширив і «містом Ярослава» назвав. Золоті ворота з церквою Благовіщення Святої Богородиці над ними за його велінням спорудили. А в 1051 році заклали Києво-Печерський монастир. Карбував власні монети — срібляники. Отож справді чимало для русів зробив князь Ярослав Володимирович.

На вершині могутності. Розквіт

*Собор Святої Софії,
сучасна світлина*

*Собор Святої Софії, новочасна
гравюра-реконструкція*

Усвідомлював монарх, що оборона держави і її розбудова — це важливо, але освіта — вміння читати та писати — важливіші. Тому й відкривав школи. У підземеллях Святої Софії бібліотеку створив. Першу в Русі. А поряд скрипторії — майстерні з переписування книжок. Талановитих монахів туди до праці кликали, щоб на пергаменті писали та кольоровими малюнками сторінки оздоблювали.

І сиділи вони від світанку аж поки не смеркне, пера з рук не випускали, літеру за літерою виводили день у день. Бо книжки тоді писаними були. Аркуші пергаментні акуратно перекладали, як найбільшу цінність. А найстаршим із монахів Іларіон був — освічений, розумний. «Слово про Закон і Благодать» написав. Задумав тоді Ярослав, хай той митрополитом стане. Хай уперше рус церкву очолить.

*«У бібліотеці Ярослава Мудрого»,
художниця Ольга Гальчинська*

І насмілювався піти проти волі Візантії. У 1051 році призначив Іларіона на найвищу духовну посаду замість грецького ставленика. Ризикував, кидаючи виклик Константинопольському Патріархові, але

Управління князів: походи й реформи

не боявся, готовий був боронити своє — руське. Звісно, в Царгороді обурилися таким нахабством, але втратити могутнього союзника не бажали. Східне християнство тоді переживало кризу. До сумнозвісного розколу в 1054 році чекати залишалося зовсім трішки. Західна церква в Римі міцніла і потребувала підтримки. Тож у Візантії чітко розуміли, що невизнання Іларіона митрополитом може повернути Ярослава, а за ним руських вірян у бік Риму. І щоб цього не сталося, зухвальство князя стерпіли і нового митрополита визнали.

Дуже освіченим князь Ярослав був, кілька мов знав, книжок багато прочитав, керував мудро. Словом, урядником виявився толковим. Але усе-таки чогось бракувало. Зрозумів урешті — правил за якими житимуть, закону — непорушного, одного для всіх. Бо до того діяла первісна форма справедливості — «око за око, зуб за зуб». Таке собі неписане звичаєве право.

*Перша сторінка «Руської правди»,
світлина*

*Золота скриня, де зберігали «Руську
правду», світлина*

Великий князь київський Ярослав почав трудитися над законом — першими писаними правилами для Русі. Їх особливістю

На вершині могутності. Розквіт

стали штрафи, що встановлювалися як покарання за скоєні злочини. Розумне рішення: і люди менше калічили один одного, і державна скарбниця збагачувалася. Тобто, маєш гроші — розпускай руки, а не маєш — працюй, торгуй, заощаджуй і, доки на штраф не назбираєш, злість тримай при собі. Таких дев'ятнадцять пунктів, укладених законотворцем, увійшли в історію під назвою «Правда Ярослава». А вона започаткувала «Руську правду», що складалася із трьох частин, про дві наступні з яких ітиметься далі.

Яке значення для української держави мало прийняття «Правди Ярослава»? Чи зберігся її оригінал до наших днів? Де ти можеш прочитати тексти руських законів? Дізнайся відповіді за допомогою пошукового застосунку «Гугл».

Пам'ятна монета «1000 років від початку правління київського князя Ярослава Мудрого», серія «Княжа Україна», художниця Фандікова Наталія, скульптор Іваненко Святослав, срібло, 2019 р.

Мовою джерел

«Повість минулих літ» про культуру Русі в період князювання Ярослава Мудрого:

«...Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву Святої Софії, премудрості Божої,

Управління князів: походи й реформи

митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення Святої Богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим благовіщенням господнім і молитвою Святої Богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир Святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] Святої Орени.

І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устави, і попів любив він велико, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святеє], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь, — так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей».

Зрілий муж Ярослав часто сидів на кам'яних сходах власного терема, вдивлявся в далечінь. Бачив Русь — незору, могутню, найбільшу імперію в тодішній Євразії. Багато зробив за життя. Та найбільше пишався дітьми. Вдало одружив їх. Із впливовими монархами Європи породичався. Така собі євроінтеграція. Тільки не Русь до європейства долучилася, а навпаки — європейські можновладці мали за честь породичатися із великим князем київським. Дружиною Ярослава стала донька шведського короля Олафа Шьотконунга — Інгігерда. Тут, у русів, вона охрестилася, узяла ім'я Ірина. Син Ізяслав одружився з донькою польського короля Казимира I Гертрудою, син Всеволод — із візантійкою Анною, сини Ігор та В'ячеслав узяли за дружин німецьких принцес. Старша донька Єлизавета розділила корону з норвежцем Гарольдом Сміливим, а після його смерті уклала шлюб із королем Данії. Став зятем Ярослава

На вершині могутності. Розквіт

король Угорщини Андрій, одружившись із донькою Анастасією. Є таке припущення, що в Ярослава була ще донька Агата, яка вийшла заміж за спадкоємця англійського престолу Едуарда Вигнанця. Король Польщі Казимир I П'яст мав за дружину сестру Ярослава Марію Добронегу. Та найбільше пишався батько улюбленою донькою Анною.

«Сватання Анни Ярославни», художник Петро Андрусів

Двічі сватався до неї французький король Генріх I. За другим разом Ярослав погодився на шлюб. Княжна Анна Ярославна, чи Агнеса Руда (саме так називали її французи), стала королевою. Високоосвічена, яка володіла кількома іноземними мовами, вона повезла як придане Євангеліє, що прийнято називати Реймським. На ньому згодом французькі монархи присягатимуть на вірність державі. Також Анна «подарувала» господарям лазню, привезла із собою набір столового срібла (до того там їли руками). До сьогодні в державних архівах Франції зберігаються документи, де стоїть підпис русинки латиною: *«Анна Руська, королева Франції»*, а поряд — хрестики, що їх поставили неграмотні міністри. Зрештою, що цікаво, Анна стала єдиною європейкою, яка листувалася з Папою Римським. Це неабияке визнання.

20 лютого 1054 року обірвалася нитка життя князя Ярослава. Київський престол він заповів старшому синові Ізяславу, іншим

Управління князів: походи й реформи

залишив у спадок решту земель. Перед смертю наказав про заповіт його пам'ятати: «А ви, сини мої, майте межі собою любов, бо ви єсте брати від одного отця і одної матері...»

Поміркуй, чому сина Володимира Великого прозвали Мудрим. Якими іншими словами-прикметниками можна оцінити його внесок в історію Русі-України? Як українці бережуть пам'ять про свого славетного предка?

«Французькі послы у князя Ярослава Мудрого», художник Петро Андрусів

2 гривні зразка 1992 р.

2 гривні зразка 1995 р.

На вершині могутності. Розквіт

2 гривні зразка 2004 р.

2 гривні зразка 2013 р.

2 гривні зразка 2018 р.

Пам'ятна монета «Ярослав Мудрий», серія «Княжа Україна», художники Таран Володимир, Харук Олександр, Харук Сергій, Козаченко Віталій; скульптор Дем'яненко Володимир, срібло, 2001 р.

Зістав зображення Ярослава Мудрого на монетах, паперових гривнях та скульптурах. Які елементи є спільними? Які відмінними? Дізнайся про правдоподібність портрета князя Ярослава за допомогою пошукового застосунку «Гугл». Прочитай оповідь, свідчення, розглянь зображення картин, скульптур, монети. Зістав відомості про князя Ярослава. Які факти збігаються? Які різняться? Поясни причини розбіжностей.

Пам'ятна монета «Золоті ворота», серія «Пам'ятки архітектури України», художник та скульптор Іваненко Святослав, золото, 2004 р.

Пам'ятник Ярославу Мудрому, автор проекту Іван Кавалерідзе; скульптори Микола Білик, Олексій Редько, Віталій Сівко; архітектори Руслан Кухаренко, Юрій Лосицький, станція метро «Золоті ворота», місто Київ

МСТИСЛАВ ХОРОБРИЙ

*Творець
української Равенни*

Тобі відомо з попередньої оповіді, що до 1036 року в руській державі існував дуумвірат. Князь Ярослав правив не один, а ділив владу із братом Мстиславом тмутороканським. Хто ж він, цей Мстислав, який увібрав дідові гени?

*Князь Мстислав Хоробрий,
портрет-реконструкція*

Князь Мстислав — другий із десяти синів Володимира Великого. У ході розподілу йому дісталася віддалене від Русі князівство Тмуторокань — на теренах нинішніх Керченського й Таманського півостровів.

Молодий і рішучий, відважний і безкомпромісний, як Святослав, він увійшов в історію під прізвиськом Хоробрий. Як ти гадаєш, чому? Усе правильно. Він збройно розширював володіння. Воював, але лицарської честі не втрачав. Тому й любили його дружинники. Чернець Нестор у літописі розповідав, що 1022 року Мстислав виступив із військом у похід проти касогів (імовірних предків сучасних черкесів — народів Росії, Близького Сходу, Балкан та ін.). Коли обидва воєводи постали один проти одного, касозький князь Редедя сказав: «Для чого ми будемо

Життя князів: походи й реформи

губити дружини один одному? Станемо на герць, і якщо ти мене здолаєш, то візьмеш і моє майно, і мою дружину, і мою землю. Якщо ж я здолаю, то візьму усе твоє». «Хай буде так!» — відповів Мстислав. А потім запропонував Редедя: «Давай не зброєю битися, а боротися!». Ох, як довго боролися ці два богатирі! Касог сильним і вправним воїном був. Що ж робити русові? Розумів, що не тільки за себе, а й за землю свою відповідає. І раптом його думка осяяла. Допомоги в Матері Божої попросив: «О, Пресвята Богородице, допоможи мені! Якщо я його здолаю, то побудую церкву на честь Твою». Сказав, і якось відразу сили додалося. У «Повісті...» зафіксовано, що кинув Редедю об землю і, вихопивши ніж, ударив ним суперника в гортань. Перемігши супротивника, приєднав його землі і наклав данину. Повернувся додому в Тмуторокань і дотримав слова — звів церкву Пресвятої Богородиці.

*Убивство Мстиславом Редеді перед касогами,
мініатюра з Радзивілівського літопису*

Зміцнював позиції у Приазов'ї і спокійно спостерігав за тим, що брати в Києві творили. Не подобалося йому те, що в батьківському домі відбувалося. Після смерті великого князя київського Володимира в столиці сів Святополк. Із Вишгорода примчав, бо першим дізнався про горе.

На вершині могутності. Розквіт

«Тмуторокань», художник Микола Періх, 1919 р.

Бачив Мстислав, що недобре чинить київський «самоставленник» — меч проти рідних піднімає. Убив Бориса, Гліба і Святослава, які могли претендувати на «великий» престол. Дехто з істориків сьогодні доводить, що в ті далекі роки події розгорталися не зовсім так. Не Святополк до смерті братів причетний. Але прізвисько «Окаянний» він все ж таки отримав. Та не судилося йому стати великим князем, бо в суперечку рішуче вступив новгородський Ярослав. Йому, після тривалих перипетій, урешті вдалося захопити столичний престол.

Що ж зробив Мстислав? Оскільки дехто поліг в усобицях, а декого Київ не цікавив (були й такі), то тмутороканський князь кинув виклик братові в змаганні за владу. Ще в 1019 році він написав Ярославі листа з проханням віддати частину території, якою той заволодів, адже вони сини одного батька і так буде справедливо. У відповідь отримав місто Муром, однак не задовольнився ним і взявся готуватися до війни. Зібравши свою дружину та союзників — хозарів та касогів, вичікував слушної нагоди.

Управління князів: походи й реформи

І в 1024 році ця нагода випала. Із великим військом Мстислав підійшов до батькової столиці. Літопис розповідає, що *«не прийняли його кияни»*. Чи могло таке статися, спитаєш ти? Якщо врахувати, що тоді влада поділялася між князем і віче, то таке рішення городян не виглядало незвичайним. Вдатися до штурму не випадало — надто чисельних утрат зазнали б нападники. Це досвідчений полководець розумів добре. То ж відійшов до міста Чернігів. Вирішив саме його зробити центром власних володінь. Сіверяни радо прийняли Мстислава Володимировича. Князя в них тоді не було. Тому появу представника законної династії сприйняли як дарунок долі.

Брат Ярослав (а ти, мабуть, пам'ятаєш, що перебував він у Новгороді), дізнавшись про те, що чиниться колотнеча щодо Києва, з найманцями варягами поспішив на допомогу. Звісно, хотів здобути те, що вважав своїм. Чернігівський володар вирушив назустріч. Він зупинився й чекав у городку Листвен (нині село Малий Листвен Чернігівської області), що розкинулося на річці Білоус, приблизно посередині між Любечем і Черніговом, у найвужчому місці вододілу річок Білоус і Стрижень. Оточене низинами й болотами, воно здавалося неприступним. Водночас звідти можна було спостерігати за наближенням і переміщенням ворогів. Тому його й обрав Мстислав для вирішальної битви.

Він мав змогу добре підготуватися. У центрі поставив зағони сіверян, свої ж розмістив на флангах. Найімовірніше, атакував Ярославових воїнів відразу після привалу, не давши їм вишикуватися в бойові порядки. Чернець Нестор детально описав результат протистояння між братами: *«Побачивши, що їх перемагають, Ярослав і Якун кинулися навтьоки, при цьому Якун навіть втратив свою знамениту накидку, ткану золотом»*. Перемога поблизу Листвена справила не лише військовий і політичний, а й моральний ефект, оскільки то була перемога над вікінгами, професіоналами, яких доти вважали нездоланими.

Князь Мстислав Хоробрий відомий не тільки як відважний полководець, стратег і тактик. Він уславився здатністю ухвалювати доленосні рішення. Саме так учинив після Лиственської битви.

На вершині могутності. Розквіт

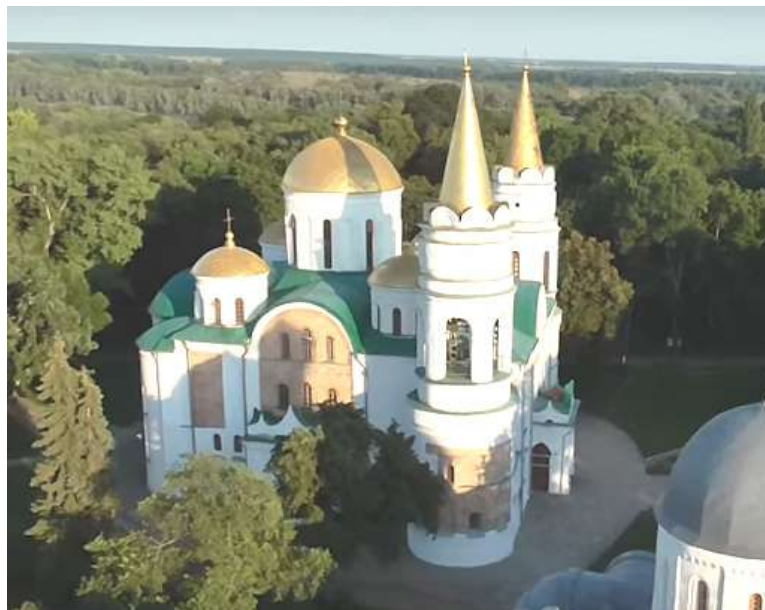
Незважаючи на здобутий результат, визнав першість Ярослава і відправив до нього посла з пропозицією посісти київський стіл. Собі ж вимагав руських територій на Лівобережжі. Брат не погодився. Тільки через два роки вони остаточно помирилися, розмежувавши Русь-Україну по річці Дніпро. Радість від миру, очевидно, відчував і літописець, який зафіксував: *«І розділили вони по Дніпру Руську землю: Ярослав узяв сю сторону, а Мстислав — ту. І стали вони оба жити мирно і в братолюбстві, і перестали усобиця й заколот, і була тиша велика в землі Руській»*. Відтоді Ярослав і Мстислав неодноразово провадили спільні походи проти загарбників.

Отож Чернігів став центром могутнього й просторого князівства, межі якого сягали річок Ока і Дон та Азовського моря. Податки до скарбниці надходили з території, що за розміром дорівнює сучасній Франції. Правління князя Мстислава називають «золотою добою» господарського й духовного життя в його вотчині. Розквітали ремесла, мистецтва, писали літописи, поставав особливий архітектурний стиль: зводили чудові споруди! Деякі з них збереглися до наших днів. У першій третині XI століття Чернігів розрісся в одне з найбільших міст Європи, його укріплена площа перевищувала два квадратні кілометри, а населення становило близько 25 тисяч. Чернігівські купці подорожували повсюдно, їх можна було зустріти навіть в англійській столиці — місті Лондон.

У 1030 році, як головну окрасу улюбленого города, Мстислав звелів закласти Спасо-Преображенський собор. Та не судилося йому побачити завершеним цей, без перебільшення, величний храм. У 1036 році князь застудився на полюванні і невдовзі помер, не залишивши спадкоємців. «Невже за 6 років сіверяни не збудували храму?» — мабуть, подумалося тобі. Насправді на той час стіни вимурували лише на висоту долоні вершника, який сидів на коні з простягнутою вгору рукою.

Поховали сіверяни свого правителя і заступника в цьому недобудованому соборі. І досі височіє він на березі річки Десна, нагадуючи нащадкам про славне минуле «української Равенни». Саме так називав Чернігів історик Михайло Грушевський.

*Спасо-Преображенський собор, місто Чернігів, 1036 р.,
вигляд зовні ↑, усередині ↓*

Спасо-Преображенський собор у Чернігові — майже ровесник Софійського собору в Києві. Як ти гадаєш, можливо, князі змагалися між собою, споруджуючи храми величніші, пишніші, ніж у родичів? Чому вони так чинили?

На вершині могутності. Розквіт

Мовою джерел

«Повість минулих літ» про битву поблизу города Листвен:

«...Була і нітьма, і грім, і блискавки, і дощ. І сказав Мстислав дружині: “Підемо на них!” І зустрілися варяги лоб у лоб із сіверянами. І трудилися варяги, рубаячи сіверян. А потім вступив у бій Мстислав зі своєю дружиною і став сікти варягів. І була сильною і страшною та січ: у світлі блискавок виблискувала зброя».

Вір, але перевір

Князя Мстислава Хороброго ще називають тмутороканським, бо розпочав правління він з цього, без перебільшення, вдалого краю. Він мало того, що кліматом теплий (південь все-таки, то не холодна північ), та ще й яким прибутковим виявився. Ти, напевне, пам'ятаєш із попередніх розділів, що саме через Тмуторокань проходила одна з гілок «Великого шовкового шляху». Найпотужнішого, а тому найприбутковішого в Середньовіччі. Керченсько-таманський митний пункт, приносив неабиякі прибутки, і, відповідно, неабияк збагачував своїх володарів. Тому й поглядали великі князі київські в той бік. Чи то Святослав Завойовник, чи Володимир Великий закріпив причорноморсько-приазовський анклав для нащадків Рюриковичів.

Отож, володіючи «джерелом» поповнення казни, Мстислав Володимирович конкурував, та ще й вдало, з великим князем київським Ярославом. Домігся того, що йому все Лівобережжя віддали, та й радий був. Княж — і горя не знай. І мудро вчинив. Із братом склалася в них потужна суголоса пара. А на кошти, отримані з Тмутороканського князівства, старший Володимирович зумів місто Чернігів розбудувати, на перлину його перетворити. Ось бач, які в історії заплутані стежки бувають. Велика княжа Русь міцніла завдяки торгівлі з далеким ще більшим Китаєм!

КНЯЗІ ЯРОСЛАВОВИЧІ

Руський тріумвірат

Князі, малюнок-реконструкція Зінаїди Васіної

Русь у XI столітті перебувала на вершині слави. Великий князь київський Ярослав Мудрий, «тесть Європи», породичався з багатьма правлячими сім'ями. Його володіння видавалися безкраїми, особливо якщо порівнювати зі скромними клаптиками інших європейських монархів. Однак на старості років впливовий «імператор» відчув, що потрібно подбати про цілісність держави, і доручив її синам.

Перед смертю він заповів братам жити в злагоді і закріпив за ними удільні князівства. У Києві посадив Ізяслава Ярославовича (1054–1078), Чернігів віддав Святославу Ярославовичу (1054–1076), а Переяслав — Всеволоду Ярославовичу (1054–1093). Діти спочатку дотримувалися батьківського наказу, мирилися, разом боролися з неприятелями. Угамовували молодших, яким призначили менш важливі уділи. Силою війська підперли руську могутність, повеліваючи боярами та воєводами. Так утворився «тріумвірат» Ярославовичів — узгоджене правління трьох синів Ярослава Мудрого.

Діючи спільно, вони доповнили «Руську правду» своїми зауваженнями, уклавши «Правду Ярославовичів». Її статті захищали чиновників — за посягання на них встановлювалися надзвичайно великі штрафи. Водночас вводилося також покарання за вбивство «холопа» чи «смерда» — «людини, яка працює». «Правда...» також

Кроки «донизу». Втрачає могутність

визначала відповідальність за крадіжки худоби, собак, яструбів тощо. Законодавці пояснювали, що таке співучасть у злочині та яким чином нагороджуватимуть тих, хто допоміг розкрити справу. Цікавою новинкою стало те, що штрафи сплачувалися до державної скарбниці. Правова пам'ятка Ярославовичів слугувала взірцем для наступників.

Битва біля річки Альта, мініатюра з Радзивілівського літопису

У військових справах князям велося не так успішно. У 1061 році відбувся перший напад половців на Русь. Ці грізні степовики замінили розбитих візантійцями печенігів в Причорноморських степах. Дуже швидко вони перетворилися на головний біль русів: атакували Переяслав, Чернігів і Київ, спустошували менші городи й села. У 1068 році Ярославовичі зазнали поразки в битві з кочовиками обабіч річки Альта. Перелякані кияни, зібравшись на віче, заявили, що вимагають для захисту столиці зброю та коней. Князь Ізяслав на такі вимоги не пристав, що лише посилювало народний гнів. Як наслідок, старший син Ярослава утік із міста й опинився аж у своїх польських родичів, обіцяючи їм «гори золота» за збройну поміч. Онук Володимира Великого — король Болеслав II надав допомогу, і разом із поляками князь Ізяслав повернув престол.

Іноземців городяни сприйняли не радо, на них постійно нападали. Князь, до того ж, не поспішав виплачувати союзнику обіцяні гроші. Лише коли Болеслав II пригрозив, вирішив, що вони зустрінуться в обумовленому місці за міськими мурами. За кожен крок коня, який він зробить на шляху до польського володаря, винуватець мусив заплатити по золотому. Коли ж угоду уклали, польський король, за скандинавським звичаєм, смикнув зганьбленого князя за бороду — аби той запам'ятав умову. Однак, якщо Київ повернути вдалося, то прихильність киян — ні. Із відступом поляків невдоволення лише наростало, особливо після жорстоких покарань повсталих. Навіть

Управління князів: походи й реформи

вічеву площу перенесли поближче до князівського палацу, щоби правитель міг контролювати народні рішення.

Родина Святослава Ярославовича, мініатюра з «Ізборника»

У 1073 році молодший Ярославович — чернігівський князь Святослав — збунтувався проти старшого брата. Він використав непопулярність конкурента поміж киян, підмовив до виступу молодшого «переяславця Всеволода». Цей учинок перекреслив заповіт, що його залишив батько. Через майже два десятиліття після його смерті «тріумфірат» розсипався, а чільний тріумвір утік із Русі.

Поляки більше не бажали сприяти втікачеві. Ба більше, пограбували його, забравши кошти, якими той хотів купити собі прихильність! Тому далі він звернувся по допомогу до німецького правителя Генріха IV. Однак Святослав, який тим часом зайняв Київ, встиг перекупити короля, надіславши йому стільки золота, срібла й скарбів, що в Німеччині, як писали хроністи, такої розкоші ніколи не бачили. Князь Ізяслав не здався і подався просити підтримки аж до Риму. Папа Григорій VII коронував його сина Ярополка, чим підтвердив право на великокнязівську владу за нащадками прохача. Сам він про це ніколи не згадував. Що й не дивно, адже рішення понтифіка не відповідало руським традиціям успадкування престолу, до того ж Григорій VII говорив про навернення в західне християнство. У Києві, православній столиці, такий учинок зробив би князя Ізяслава ще більш непопулярним.

Тим часом Святослав Ярославович заслужив повагу в русів. Він перемагав половців, активно колонізував північні території, придушивши бунт фінсько-угорських язичників. У 1078 році після

Кроки «донизу». Втрачаючи могутність

тривалої хвороби упокоївся. (Дотепер збереглося прижиттєве зображення князя та його родини, вміщене в «Ізборнику» — своєрідній енциклопедії, до якої ввійшли уривки богословських і повчальних творів грецьких авторів.) До Києва повернувся Ізяслав.

Він намагався порозумітися з братом Всеволодом. Захищав того, коли на Чернігів (перейславець опанував цей город) вирушили половці і руські претенденти на князівство. У бою на Нежатиній ниві 1078 року Ярославовичі перемогли, але старший загинув. Влада перейшла до останнього з тріумвірів.

Великий князь київський Всеволод Ярославович виявився доволі освіченим для своєї доби. Знав п'ять мов, захоплювався літературою. Активно розбудовував городські укріплення. За його наказами зводили кам'яні церкви. Приміром, увійшов в історію як ініціатор спорудження Видубицького монастиря в місті Київ. Також у 1086 році заснував перший в Україні жіночий монастир, де перебувала його донька Янка (стала монахиною після того, як її нареченого насильно постригли в Німеччині). Посильно підтримував православ'я у Русі. Сприяв утворенню Чернігівської і Переяславської єпархій. Водночас у його «бочці меду» траплялися гіркі краплі.

Оскільки Всеволод у тріумвіраті був молодшим, то мусив боронитися від зазіхань старших. Не встигав контролювати бояр. Не менше дошкуляли половці, які раз у раз нападали на Русь. У 1093 році князь серйозно захворів і помер. За свої благодіяння заслужив прихильність літописця: *«Сей благовірний князь Всеволод змалку любив правду, і дбав він про убогих, і воздавав честь єпископам і пресвітерам, а над усе любив чорноризців і давав їм те, чого вони потребували. І сам же він здержувався од п'янства і похоті, тому й любив його отець його».*

Отож сини Ярослава Мудрого ще певний період міцно утримували владу і розбудовували державу. Навіть у протистоянні з новими ворогами — половцями — їхня єдність витримала випробування. Однак вода камінь точить, і заздрість зіпсувала братерські почуття. Князі-«тріумвіри» поступово порушували батьків

заповіт. Почалися чвари, що зробили Русь-Україну вразливою до внутрішніх і зовнішніх загроз.

Пам'ятна монета «Давній Вишгород», серія «Стародавні міста України», художник і скульптор Іваненко Святослав, нейзильбер, 2016 р.

Вір, але перевір

Після упокоєння Ярослава Мудрого становище його імперії ускладнилося. Удільні князі ніяк не могли згуртуватися для відсічі половцям. Зрештою, 1093 року на снемі (з'їзді) домовилися здійснити спільний антиполовецький похід, але зазнали поразки. Після неї — ще кількох. Знову розпалилися чвари. Тільки рішучі дії Володимира Всеволодовича Мономаха і його сина Мстислава Великого врятували ситуацію.

У листопаді 1097 року Святополк Ізяславович, Володимир Всеволодович, Давид Ігорьович, Василько Ростиславович, Давид і Олег Святославовичі вже вкотре зібралися в місті Любеч. Після бурхливих обговорень домовилися про непорушність володіння удільними князівствами («кожен хай держить вотчину свою»). Столичний Київ визнали спадщиною Ізяславовичів, Чернігів — Святославовичів, Переяслав — Всеволодовичів. Однак представникам віддалених родових гілок дісталися другорядні уділи, що невдовзі спровокувало ще крутіший виток незгод. І хоч учасники снему засудили захоплення чужин, вони, по суті, узаконили роздробленість.

Кроки «донизу». Втрачаючи могутність

У Любечі розв'язали другу важливу проблему. Вирішили поєднати зусилля для протистояння половцям. Тому перше десятиліття XII століття тривало під знаком наступу Русі на Степ. Зокрема, у 1103 році руські дружини дійшли до річки Молочна (нині на території Запорізької області), де розбили велику половецьку орду. У 1107 році здобули чергову перемогу біля міста Лубни. (На честь цих звитяг у Києві постав Золотоверхий собор Святого Михайла.) У 1109 році, пройшовши до річки Дон, захопили майже тисячу половецьких возів. У 1111 році Святополк Ізяславович і Володимир Всеволодович Мономах, який у цей час правив у Чернігівщині, «промчалися» територією теперішньої Харківщини, громлячи ворожі стани та накладаючи данину. Руські фортеці посувалися щораз далі на схід і південь. Воєнні успіхи дали змогу відновити прикордонні оборонні лінії та надовго віднадити степовиків.

Згадай, коли і як розгорталася усобиця, жертвами яких стали князі Борис і Гліб. З'ясууй, де тепер перебуває Вишгородська ікона Божої Матері, фрагмент якої зображено на пам'ятній монеті. Чому ікону вважають родовою святинєю великих князів київських?

«Княжа пристань у Києві», художник Петро Андрусів

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

Онук двох імператорів

*Князь Володимир Мономах,
модель пам'ятника,
скульптор Анатолій Куш,
зіпс, 2000 р.*

Князі Ярославовичі втримали спадщину, хоча мирилися не так, як би того бажав їхній батько. Серед тодішньої еліти утвердилася думка, що об'єднати державу, яка почала дробитися, здатен сильний володар. Таким правителем на початку XII століття став Володимир Мономах, син руського князя Всеволода Ярославовича та візантійської принцеси.

Доля зробила його особливим, тому що був онуком відразу двох імператорів: руського Ярослава Мудрого та ромейського Костянтина IX Мономаха. Таким чином поєдналися в його особі царгородські розважливість і далекоглядність та київські мужність і гарт.

Із юності княжич звик мандрувати. Як то водилося на Русі, він змінював столиці, правив у містах Смоленськ, Чернігів і Переяслав. Одружився з Гітою, представницею англосаксонської королівської родини. Її батько загинув у битві поблизу міста Гастінгс у 1066 році. Родичі забрали дівчину до Швеції, звідки вона потрапила в Русь. Хоча про її спадок не йшлося, шлюб дарував їй чоловікові добрі зв'язки в Європі. Після того як Всеволод Ярославович став великим київським

Кроки «донизу». Втрачаючи могутність

князем, він перевів сина поближче до себе — у Чернігів. На півтора десятка років утвердилася їхня спільна влада.

Син Володимир слухався батька, допомагав у складній боротьбі проти конкурентів та половців. Не забував і про освіту — читав книжки, глибоко вивчав премудрості християнства, зокрема ідеї любові та моралі. Тогочасним русам запам'ятався як розумний володар, вправний організатор і рішучий лідер. Коли в 1093 році помер Всеволод, кияни сподівалися, що саме Володимир очолить князівство. Однак цього не сталося! Владу успадковували таким химерним способом, що першість належала наступникам старшого Ярославовича — Ізяслава. Тому Володимир Всеволодович вирішив не починати усобиць і добровільно відмовився від претензій на столий город. Коли ж менш «виховані» родичі посунули його з Чернігова, осів у Переяславщині, де заслужив славу оборонця Русі від половців.

«Князі Ярослав Мудрий та Володимир Мономах», серія «Державотворці», скульптор Анатолій Куш, гіпс, 64х49 см, 2000 р.

Від 1094 року князь почав протистояння зі Степом. Спостерігаючи за його успіхами, київський володар Святополк Ізяславович запропонував об'єднати війська. Спільними силами обидва неодноразово (у 1103, 1107, 1109 та 1111 роках) ходили війнами на кочовиків. Остання їхня кампанія виявилася найвдалішою: розгромили основне військо половецького хана і відкинули ворога за річку Дон.

Відомості про сміливого, обдарованого і досвідченого князя прокотилися повсюдно. Коли в 1113 році помер Святополк Ізяславович, кияни знову запропонували престол натоді вже майже 60-річному Володимирові. Насправді в Києві вибухнуло повстання — бунтівники вимагали змі-

Правління князів: походи й реформи

нити виплати боргів. Представники міської верхівки попросили заступництва в переяславського володаря. Серед онуків Ярослава Мудрого він був не найстаршим, але заради врятування столиці погодився прийняти запрошення. Після придушення виступу, однак, вирішив змінити нарахування відсотків — його міркування доповнили «Руську правду» і стали законом — «Статутом».

Руссю князь Володимир Мономах керував розважливо і самовладно. Насамперед усунув супротивників. За допомогою синів контролював більшість окраїн. Окрім того, використовував уміння родичів, що обіймали уділи з його волі і, відповідно, йому підпорядковувалися. Чи не єдиними, кого не вдалося повністю схилити на свій бік, виявилися брати Ростиславовичі. Вони утвердилися в Прикарпатті наприкінці XI століття, опираючись на тамтешній люд і бояр. Окрім того, їм допомагали угорський король і польські князі. Отже, довелося миритися, що ці непокірні керували вотчинами самостійно.

Правління Володимира Мономаха — це період політичного зміцнення, господарського піднесення, культурного поступу Русі. Завдяки злагодженості постійні усобиці, як здавалося, вщухли назавжди. Повнота влади зосереджувалася в руках великого князя київського. Нащадок візантійського імператора, він правив одноосібно, при цьому дбав про не про самолюбство, а про добробут підданих. Завдяки авторитетові він міг «натиснути» на супротивників, утримати їх від воєн, схилити на свій бік. Так сталося, наприклад, коли він посадив вірних військовиків у придунайські міста, що належали Візантійській імперії. Згодом, домовившись про вигідні умови, відкликав залоги.

Окрім того, володар вміло використовував половців як чинник згуртування проти спільного ворога. Ще з часів перебування в Переяславі він зрозумів: той, хто боронитиме свій дім від степовиків, заслуговуватиме на любов і повагу простолюду. Щоби здолати міць Степу, потрібне було єднання, а його міг забезпечити тільки він — руський монарх.

За правління Володимира Мономаха зводили нові церкви, розпочали складати Печерський патерик. Упродовж 1116–1117 років

Кроки «донизу». Втрачає могутність

він доручив упорядкувати літописи. Так з'явилася друга редакція «Повісті минулих літ», яку на замовлення виконав чернець Сильвестр. Для історії України його праця має виняткове значення, адже впорядкований твір зберігся до наших днів.

Онук Ярослава Мудрого знав силу літератури! На відміну від багатьох європейських монархів, він володів неабияким письменницьким талантом. Близько 1117 року князь написав «Повчання дітям», де змалював свої діяння та їх вплив на Русь. Він справедливо відобразив себе як мудрого державного діяча, турботливого правителя, вправного господаря, відважного ратника й освіченого мислителя. Прагнув передати досвід нащадкам, хотів, аби вони взяли тільки найкраще та не повторювали його помилок. «Повчання...» — це не лише настанови. Князь Володимир, який уболівав за долю держави, склав своєрідні заповіді майбутнім керманічам. Він звертався й до дітей, закликаючи до милосердя, відповідальності та миролюбства.

Цікаво, що не чужими володарю були розваги. Зокрема, затято полював і в «Повчанні...», поруч із ґрунтовними розмірковуваннями, пишався своїм захопленням: *«От коли я жив у Чернігові, я своїми руками стриножив у лісових пущах десятки три диких коней, та ще й, коли доводилося їздити по степу, то також власноручно ловив їх. Два рази тури піднімали мене разом з конем на роги, олень бив мене рогами, лось ногами топтав, а другий колов, дикий вепр зірвав у мене із стегна меч, ведмідь укусив коліно, а рись один раз, скочивши мені на стегна, звалила разом із конем...»*

*Саркофаг Володимира
Мономаха, собор Святої
Софії, місто Київ*

19 травня 1125 року князь Володимир Всеволодович упокоївся. Його поховали в Софійському соборі в місті Київ. Літописець із цього приводу зафіксував: *«Преставився благовірний князь, христолубивий великий князь всієї Русі Володимир Мономах, що просвітив Руськую землю, наче сонце, промені пускаючи, і слава його розійшлася по всіх землях. А найбільше страшним він був для*

Управління князів: походи й реформи

поганих, [цей] братолюбєць і нищєлюбєць, і добрий дбайливець за Руську землю. Преставився він [місяця] травня в дев'ятнадцятий [день]. І, опрятавши тіло його, положили [його] у святій Софії, коло отця [його] Всеволода, співавши належні співи над ним.

Священнослужителі ж, жалкуючи, тужили по святому і доброму князєві, [а] весь народ і всі люди за ним плакали, як ото діти за отцем або за матір'ю. Плакали по ньому всі люди і сини його Мстислав, Ярополк, В'ячеслав, Юрій, Андрій, і внуки його. І тоді розійшлися всі люди з жалобою великою. І так само й сини його розійшлися кожен у свою волость із тугою великою, туди, де ото він кожному з них роздав був волості».

Разом із князем у небуття поступово відходила слава об'єднаної Русі. Ще на Любецькому з'їзді 1097 року нащадки Рюрика закріпили уділи за родинними гілками. Відтоді вони спільно виступали тільки під орудою беззаперечного лідера. Хоча цю роль узяв на себе Мстислав Володимирович, званий Великим, надалі визначних князів залишалося обмаль. Русь-Україна вступала в період роздробленості.

Вір, але перевір

Батьком Володимира був Всеволод, син Ярослава Мудрого. Мати — позашлюбна донька візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, її ім'я достовірно невідоме. Імовірно, її звали Анна, яка в історії znana як Мономахиня.

Хлопчиків дали два імені: перше — християнське — Василь, а друге, яким назвав дідусь Ярослав, княже — Володимир, на честь прадіда, хрестителя Русі великого князя київського Володимира. Проте мама і тато вирішили, всупереч звичаям, присвоїти ще й прізвисько — Мономах, на честь ромейського діда.

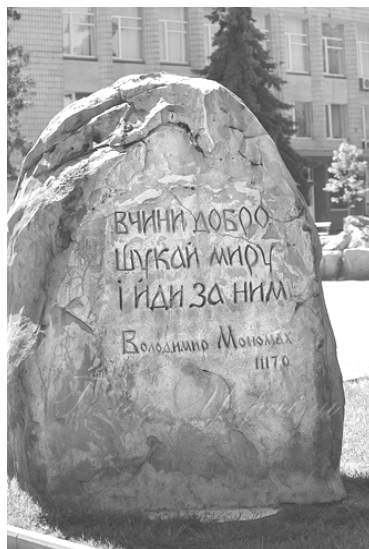
Із державним знаком влади Володимира Всеволодовича пов'язаний цікавий міф. Його вигадали московити, щоби хоч якось обґрунтувати зверхність над українцями. Ідеться про так звану «шапку». Нібито імператор Костянтин IX Мономах прислав її своєму внукові як символ посади. Цей дар, мовляв, давав руським князям право титулуватися василевсами — царями. Шапка потім з'явилася в

Кроки «донизу». Втрачає могутність

Московії та символізувала підкорення України. Однак виявилось, що насправді вона — звичайнісінька монголка, яку в XIV столітті хан Золотої Орди Узбек «подарував» московському чільнику як підданому.

Пам'ятна монета «Володимир Мономах», серія «Княжа Україна», художники: Таран Володимир, Харук Олександр, Харук Сергій, Козаченко Віталій; скульптори — аверс: Дем'яненко Володимир; реверс: Атаманчук Володимир, срібло, 2002 р.

Пам'ятник і пам'ятний знак Володимирові Мономаху, автор ідеї — Олексій Степанов, місто Бориспіль, Київська область, 2016 р.

Управління князів: походи й реформи

Мовою джерел

Із «Повчання...» Володимира Мономаха:

«...Старих шануй, як отця, а молодих — як братів. У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтесь на тивуна ні на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого. На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтесь на воєвод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте. А оружжя не знімайте із себе вборзі, не розгляdivши [ворога] через лінощі, бо знагла людина помирає. Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа помирає і тіло...

...Не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть. А куди підете і де станете, — напоїте, нагодуйте краще стороннього; а ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас [не] прийде, — чи простий, чи знатний, чи посол, — якщо не можете дарунком, [то] їжею і питвом. І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте. Жону свою любіте, але не дайте їм, [жінкам], над собою влади...

...А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того учітесь, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, — а за се почесть єсть од інших країв. Лінощі ж — усьому [лихому] мати: що [людина] вміє — те забуде, а чого ж не вміє — то того не вчиться».

Чому на пам'ятній монеті «Володимир Мономах» зображено Юрія Зміборця? Яку книжку тримає в руках князь? Прочитай оповідь, літописний уривок, свідчення, розглянь мапу, зображення скульптур, монети. Зістав відомості про князя Володимира Мономаха. Які факти збігаються? Які різняться? Поясни причини розбіжностей.

Кроки «донизу». Втрачена могутність

МСТИСЛАВ ВЕЛИКИЙ

Ефективний менеджер

роздробленої Русі

Княжі сини, які починали свою «управлінську» діяльність у Новгороді, а потім посідали батьківський стіл у Києві, зазвичай досягали значних успіхів. Тобі вже відомо, що в північному городі «набиралися» досвіду, проходили своєрідну «практику» Володимир Святославович (той, що його згодом назвали Великим), Ярослав Володимирович (відомий за прізвиськом «Мудрий»). Такий же шлях до київського престолу пройшов старший син Володимира Мономаха Мстислав. Про його вагомую роль у державі свідчить той факт, що нащадки також іменували його Великим.

Період 1125–1132 років, коли Мстислав Великий правив, загалом не позначився якимись бурхливими подіями чи катаклізмами. Начебто нічого цікавого не відбувалося. Та все ж заглянемо в минуле...

У лютому 1076 року в дружини Володимира Мономаха Гіти, доньки останнього англосаксонського короля Гаральда II Годвінсона, народився первісток. Документально встановлено, що надали йому аж три імені: Феодор (християнське), Мстислав (за слов'янською традицією), Гаральд (в європейських документах, очевидно, на честь діда). Князював почергово у трьох містах — Новгороді, Білгороді та Києві. До слова, батько уповноважував сина верховодити від свого імені в Новгороді аж двічі. Перший «новгородський» досвід хлопчина здобув ще до одруження — від 1088 до 1094 років. Скільки ж це років виповнилося йому, коли покинув вітцівські хорони в городі Переяслав

Кроки «донизу». Втрачаючи могутність

та вирушив у північні краї? У якому класі навчаються його ровесники сьогодні? Так, дорослішали в ті часи рано.

Шведка Крістіна Ингесдоттер на смертному одрі, поруч із нею — чоловік Мстислав Володимирович, мініатюра

Як і більшість князівських нащадків, Мстислав узяв шлюб із дівчиною, як би ми сьогодні сказали, з-за кордону. Його першою дружиною в 1095 році стала донька шведського короля Інґа I Стейнкельссона Крістіна. Наступного року він розпочав другий період новгородського «стажування». Там у подружжя народилися 11 дітей, зокрема чотири сини — Всеволод, Ізяслав, Ростислав і Святополк. Коли наймолодший був маленьким, мама померла. Згодом удівець одружився вдруге з донькою новгородського посадника, яку,

подейкують, звали Любава. У них з'явилися ще дві доньки та двоє синів. Понад два десятиліття Мстислав князував у Новгороді, аж до 1117 року, водночас допомагаючи батькові в загальнодержавних справах. Численних його дітей знають як Мстиславовичів.

Це був період, коли онуки Ярослава Мудрого боролися за верховну владу. Ззовні постійно втручалися войовничі сусіди — половці. Князь Володимир Мономах намагався згуртувати родичів для захисту держави і припинити усобиці. Супроти «неслухняних» довелося застосовувати силу. Двадцятилітній Мстислав зумів перемогти в битві та змусив покоритися чернігівського князя Олега Святославовича (Гориславовича), який, змагаючись із братами, кликав на допомогу чужинців і цим завдав чимало горя своїй землі. Його потомки, започаткувавши чернігівську родову гілку Олеговичів (Ольговичів), постійно претендували на київський «стіл».

*Того ж сьвітѣ шажениѣ мстислави по
лоди мерить о погѣ градѣ оудмириѣ*

*Весілля Мстислава Володимировича
та Любави Дмитрівни;
смерть єпископа, мініатюра*

1125 років державою правив Володимир Мономах. Йому вдалося відновити внутрішню єдність, припинити зовнішні зазіхання. У спокої і Мстислава перевів до міста Білгород у 1117 році.

У 1125 році той успадкував великокнязівську посаду. Наслідуючи відомих попередників, не поступався силою й авторитетом перед братами. Ті безумовно визнали його старшинство (сеньйорат). Двоюрідні й «дальші родичі», Олеговичі, Давидовичі, Ростиславовичі, які наполегливо домагалися шматка владного пирога, теж зрештою підкорилися Мстиславу. У Новгороді він доручив урядувати своєму синові Всеволоду, а в місті Полоцьк посадив сина Ізяслава.

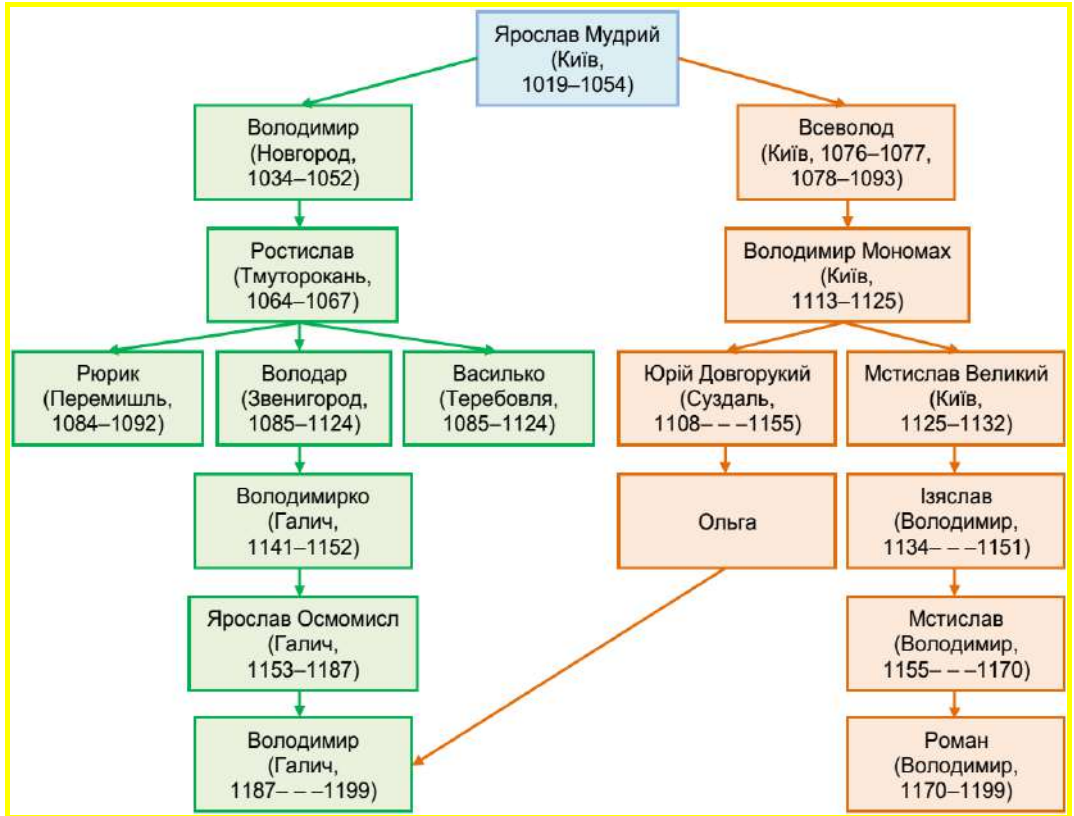
Кроки «донизу». Втрачаючи могутність

Князь Мстислав Великий продовжував політику шлюбної дипломатії, започатковану ще прапрадідом. Його сватами й зятями стали монархи найпотужніших країн Євразії.

Доньки Мстислава Великого та їхні чоловіки

1. Малфрід	Сігурд I Хрестоносець, король Норвегії Ерік II Едмун, король Данії
2. Інгеборга	Кнут Лавард, брат короля Данії
3. Ірина-Добродія	Андронік Комнін, імператор Візантії
4. Євфросинія	Геза II, король Угорщини
5. Дюранса	Отто III Детлеб, князь Оломоуцький

Із князюванням Мстислава Великого пов'язують як дрібні, але корисні справи — створення іменного Євангелія, спорудження кам'яної церкви Святого Федора в Києві, так і найважливішу — відновлення єдності Русі-України. Сам-один він утримував владу на величезних просторах. Однак після його смерті усобиці відновилися і міць держави похитнулася. Цікаво, що певною мірою до цього спричинився самодержець. Його старший син Всеволод мав би успадкувати великокнязівський престол після батька. Однак чомусь той передав владу братові Ярополку, найімовірніше, за принципом старшинства, запропонованим Ярославом Мудрим. При цьому поставив умову, що новопризначений віддасть Всеволодові власний Переяславський уділ. Його ж молодші брати виявили незадоволення, і між дядьками та племінниками зав'язалося кровопролитне протистояння за Київ. До того долучилися Олеговичі, і пішло-поїхало... Стримувати родичів було вже нікому... Від нищівного удару монгольських орд Русь-Україна, як величезний глек, розкололася на уламки, керовані представниками різних гілок генеалогічного дерева Ярославовичів.

Вір, але перевір

Князя Мстислава канонізували (зачислили до святих) орієнтовно в XIII столітті. Православна церква України 21 серпня 2020 року відновила вшанування його як Святого та встановила день пам'яті — 15 квітня (28 квітня за новим стилем) із внесенням до календаря.

Поясни твердження «Від Володимира Великого до Мстислава Великого Русь-Україна розвивалася єдиною, міцною і великою». Сформулюй інше схоже гасло на підтвердження своєї думки.

ЯРОСЛАВ ОСМОМИСЛ

Галицький володар

європейського штибу

*Князь Ярослав
Осмомисл, погруддя-
реконструкція*

Нащадки Ярослава Мудрого вплинули на державотворення у віддалених країнах Русі. Наприкінці XI століття троє братів Ростиславовичів — Рюрик, Василько і Володар — посіли престоли відповідно в містах Перемишль, Тербовля та Звенигород. Підлеглі їм землі належали волинському князю, який розпочав із самозванцями тривалу війну. Проте городяни й бояри підтримали братів, бо ті походили зі славетного роду, тому мали право князувати. Прикарпаття славалося соляними джерелами, з яких добували та виварювали надзвичайно потрібний у Середньовіччі продукт, адже завдяки солінню їжа довше зберігалася. Торгівля сіллю забезпечувала статки боярам, заразом робила їх впливовими. Саме тому край багатів, чим вабив нащадків великих князів київських.

Галицьке князівство утворилося дещо пізніше. На початку 1140 років Володимирко Володаревич, правнук Ярослава Мудрого, об'єднав володіння довкола Галича і зробив місто столицею. Вона невпинно розросталася, розвивалися ремесла, комерція. Князь Володимирко особисто опікувався підданими. Однак «золотою добою» Галичини прийнято вважати період правління Ярослава Володимирковича Осмомисла.

Управління князів: походи й реформи

Кмітливий та сміливий, він перебував на галицькому престолі чверть століття, ставши одним із наймогутніших і найшанованіших у руському суспільстві. Він — справжній лідер, якого народ поважав за справедливість. Над усіма іншими містами Ярослав зумів піднести Галич. Із величезною пошаною писали про нього літописи. Його оспівав невідомий автор «Слова про похід Ігорів»:

*«...Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти на своїм злотокованім
престолі, підпер гори угорської своїми
залізними полками, заступивши
королеві путь, зачинивши Дунаю ворота».*

*Князь Ярослав Осмомисл,
скульпторка Теодозія Бриж,
місто Володимир-
Волинський, Волинська
область*

Велика слава князя принесла чимало користі рідній йому землі. Але чому ж він Осмомисл? Завдяки унікальному розумові, умів бачити те, чого інші не помічали, міркувати про те, до чого іншим важко було додуматися. Він знав, як боронити свій люд без кровопролитних війн, охороняти уділ у такі способи, про які ніхто й не чув. Тобто «осмомисл» — це людина, що мислить одразу вісьмома (осьмома) думками. Припускають ще й інше походження прізвиська. Нібито Ярослав знав вісім іноземних мов, тобто мав різних вісім думок-«мислів».

На відміну від конкурентів, він увійшов в історію як «книжник». У часи Середньовіччя правителі здебільшого воювали безперестанку. Ті ж, які відмовлялися, заслуговували неслави «слабаків». Однак про галицького князя такого ніхто говорити не смів. Навіть навпаки — літописці, які підтверджували його мирну політику, жодним словом не обмовлялися про його «вразливість». Князь не-

Мостати. «Усі разом, але кожен окремо»

устанно вчився, і це давало йому перевагу над войовничими, але неосвіченими супротивниками. На жаль, прикарпатський володар нічого не міг їм протиставити в боях (через хворобу його коліно не згиналося), проте в дипломатичних «іграх» рівних йому не було.

Як уже зазначалося, князь Ярослав Осмомисл був сином Володимирка Володаревича та угорської принцеси. У 1149 році батько, який шукав союзників проти волинських правителів, одружив свого єдиного спадкоємця з Ольгою, донькою суздальського князя Юрія Довгорукого. Шлюб виявився невдалим і нещасливим. Подружжя не підтримувало одне одного. Співжиття з суздальською княгинею принесло галичанину чимало неприємностей, хоча з погляду Середньовіччя їх «союз» видавався успішним. Дружина народила двох доньок. Одну засватали за польського князя. Другу, яка в українській літературі відома як Ярославна, — за новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича. Децю пізніше на світ з'явився син Володимир — законний спадкоємець.

Отож Ярослав правив однією з найпотужніших «провінцій» Русі-України. Він продовжував політику попередників та водночас захищався від зазіхань волинських князів і великого київського Ізяслава Мстиславовича. Бажаючи контролювати соляний промисел, той приступив до Передкарпаття. Вирішальна битва відбулася 1154 року поблизу міста Теробовля. Перемогу здобули галичани, тоді як військо нападника втекло. Після упокоєння князя Ізяслава, що сталося того ж року, вдалося встановити такий-сякий мир.

Залишаючись «мирним», Ярослав Осмомисл зумів розширити межі своїх володінь, приєднати простори між річкою Дністер і Карпатами, пониззя річки Дунай. Великим успіхом стало впокорення бунтівного міста Берладь, де тривалий час гуртувалися опоненти Ростиславовичів. Нові території заселяли й освоювали, тобто колонізували. Князь сформував чи не найкращу армію. Навіть відомий військовою вдачею Роман Мстиславович, який планував приєднати Галицькі землі до Волинських, наважився на перший «об'єднавчий» похід лише після смерті галицького монарха. Про його збройні сили згадував автор «Слова про похід Ігорів»: *«Підпер гори Угорські своїми*

Управління князів: походи й реформи

залізними полками, заступивши королеві дорогу». Князь мирно жив із сусідами, зокрема уклав договір із Польщею, скріпивши його шлюбом своєї доньки з польським князем. Припускають, що налагодив добрі стосунки з імператором Священної Римської імперії — Фрідріхом I Барбаросою.

Інтуїція та вміння домовлятися не зраджували нащадкові Ярослава Мудрого. У 1164 році укладено візантійсько-угорський мир, спрямований, зокрема, проти Галицького князівства. Князь Ярослав Осмомисл вирішив діяти на випередження. Він підтримав вигіднішого претендента на посаду — Андроніка I Комніна, двоюрідного брата правлячого імператора. Цікаво, що той був сином ромейського правителя та руської княжни і не тільки знав руську мову, а виявляв особливе ставлення до маминої батьківщини. Там і шукав прихистку в скрутний момент. Галицький Осмомисл прийняв утікача. Згодом той віддачить мирною угодою, а на згадку про відвідини Галича прикрасить власні палати розписами з побачених у далекій Прикарпатській землі: зображеннями сцен полювання, прудких коней, пораненого зубра, інших тварин.

Із Півднем Ярослава поєднували й інші вчинки. Наприклад, в істориків віддавна викликала неабияку зацікавленість нотатка творця «Слова...»: *«Стріляєш... на султанів у далеких землях»*. Запис дуже дивний, адже князь не покидав власних теренів. Це можна пояснити хіба лишень участю галичан у хрестових походах. Імператор Фрідріх I Барбаросса проводив тривалу підготовку до третього Хрестового походу в Святу Землю. Припускають, що галицькі воїни разом з угорськими могли брати участь у виправах або ж щонайменше мали наміри таке робити. Версія може виявитися слушною, бо взаємини зі Священною Римською імперією мали вигляд приятних. Принаймні коли Володимира, сина Ярослава Осмомисла, бояри скинули з престолу, Фрідріх I Барбаросса подбав про його повернення.

Отож галицький князь, наравду, був найвпливовішим із-поміж багатьох діячів Русі-України. Його князівство розвивалося цілісно. Проте, якщо із зовнішніми загрозами він давав раду, то із внутрішніми складалося не все однозначно.

Мстаті. «Усі разом, але кожен окремо»

Досягнувши чималих успіхів як державець, своє подружнє життя він не наладив. Суздальська княгиня Ольга виховувалася в значно суворіших умовах. Вона не сприймала те європейське середовище, що панувало при дворі. До того ж, шлюб уклали їхні батьки з політичних мотивів, тому глибоких почуттів до жінки в чоловіка, звісно, не виникало.

Одного разу Ярослав Осмомисл зустрів молоду красуню — Настю з боярського роду Чагровичів. Спалахнуло почуття настільки взаємне та щире, що князь відважився розійтися зі своєю законною дружиною і розпочав відкрито жити разом із коханою. Бояри злякалися посилення впливу Чагровичів і підняли бунт. Вони боялися, що наближеній до володаря родині дістануться найвпливовіші посади та привілеї. Тому ув'язнили Ярослава, а Настю звинуватили в чаклунстві та вирішили спалити на вогнищі.

Галицький правитель всіляко опирався. Він намагався врятуватися, покликав на допомогу польські та волинські війська. Тоді бунтівні бояри попросили миру. Натомість все-таки зажадали від князя клятви, що він надалі житиме із шлюбною дружиною і не переслідуватиме вбивць коханої. Попри болючу втрату, він із болем у серці погодився на умови заради державного спокою. Так через звичайнісіньку заздрість знищили справжні почуття.

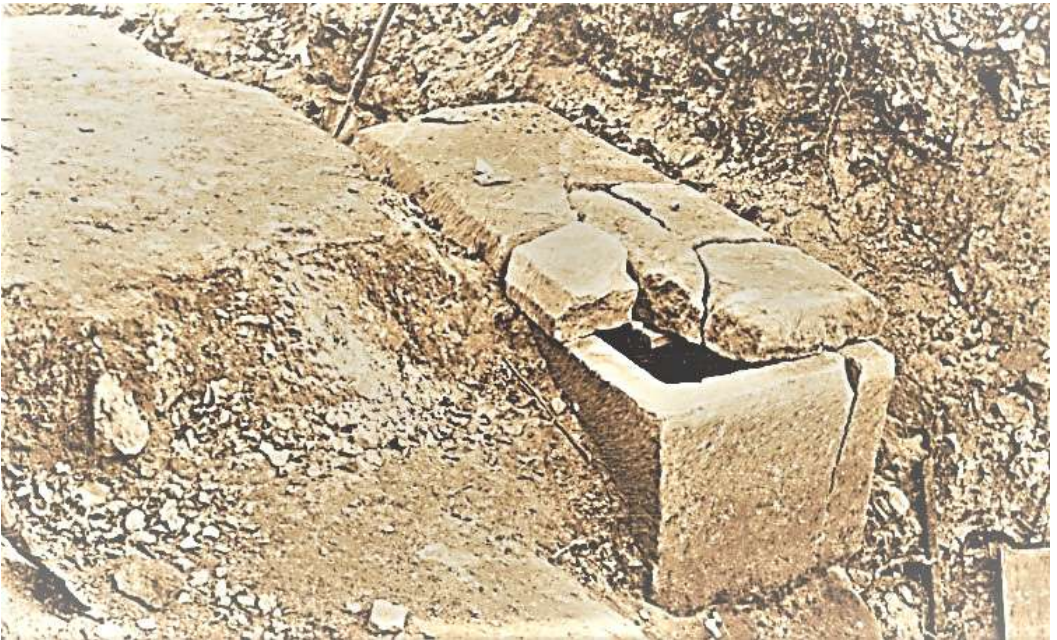
Князь Ярослав Осмомисл приділяв велику увагу розвиткові культури. За нього укріплювали міста й села. Завдяки його ініціативі й підтримці зводили храми. Зокрема в 1153–1157 роках постав Успенський собор в Галичі. Працювали переписувачі книжок. Князівство процвітало.

Помираючи, він заповів престол Олегові, сину від коханої Насті. А Володимирові, сину від Ольги, залишив город Перемишль. Озлоблені бояри, які так щиро присягали, прогнали бажаного батьком спадкоємця. У Галицькій землі почалася колотнеча, якою охоче скористалися сусіди.

Вір, але перевір

Археологічні дослідження здатні викликати сплеск національних почуттів, зокрема, гордість за своїх співвітчизників. Такими стали розкопки літа 1937 року в селі Крилос, де експедиція під керівництвом науковця Ярослава Пастернака визначила місцезнаходження Успенського собору — головного храму літописного столичного Галича. Археологи виявили саркофаг із рештками Ярослава Осмомисла. Знахідка підняла хвилю ентузіазму, увагу преси, масові екскурсії. Однак через кілька років почалася Друга світова війна, під час якої рештки пропали. Дослідник Ярослав Пастернак, який емігрував на Захід, у жодній зі своїх публікацій про них не згадував. У музеях їх слідів теж не відшукали. «Князь Ярослав Осмомисл» як раптово «воскрес» на шпальтах газет у 1937 році, так само раптово покинув публічний світ.

Саркофаг князя Ярослава Осмомисла під час розкопок Успенського собору, село Крилос поблизу міста Галич, 1937 р. Тепер зберігається в Івано-Франківському краєзнавчому музеї

Мостати. «Усі разом, але кожен окремо»

Мовою джерел

Київський літопис про князя Ярослава Осмомисла:

«...Був же він князь мудрий і красномовний, і богобійний, і поважний в усіх землях, і славен військами...

З усіма князями він жив у злагоді і раді, особливо дбав про порядок своєї землі, і тому всім сусідам був страшний. Ніхто не смів на нього нападати, тому що воєводи його, безперестану грекам, уграм і чехам допомагаючи, були вмілі в ратних справах і хоробрі в битві. Земля ж його була повна в усьому достатку, процвітала і множилася в людях, тому що умільці і ремісники з усіх країн до нього приходили і городи населяли, котрими збагачувалася земля Галицька в усьому. По Дунаю він городи укріпив, купцями населив; тим, які торгували через море в греках і ремесла налагоджували, він зі своїх маєтностей допомагав. Він був щедрим, милостивим і правосудним, через те безліч іноземців йому служило. Навчений був, багато книг читав. У церковному чині багато що виправляв, і клір влаштовуючи і навчаючи, зловір'я скореняв, а мудрості і правдивої віри навчав і вчити спонукав. Ченців же і їхні прибутки призначив для навчання дітей».

Прочитай оповідь, літописний уривок, свідчення, розглянь зображення скульптур. Зістав відомості про князя Ярослава Осмомисла. Які факти збігаються? Які різняться? Поясни причини розбіжностей. За допомогою пошукового застосунку «Гугл» дізнайся різні версії розгортання та завершення стосунків галицького князя з боярською донькою. Яку із них ти вважаєш правдоподібнішою?

ІГОР СВЯТОСЛАВОВИЧ

За ким плакала Ярославна

*Пам'ятник князеві Ігорю,
скульптор Анатолій Куц,
місто Новгород-Сіверський,
Чернігівська область,
1989 р.*

У сузір'ї славетних князів особливе місце належить героєві руського епосу, який навіки вкарбував своє ім'я в історію та літературу України.

Новгород-сіверський (із 1178 року) та чернігівський (із 1198 року) князь Ігор Святославович брав участь у багатьох кровопролитних битвах, головна з яких закінчилася для нього вкрай несприятливо. Однак це не похитнуло мужності молодого правителя, який сьогодні відомий як захисник українських земель та вправний воїн.

Князь Ігор одружився з донькою одного з найавторитетніших тогочасних володарів Ярослава Осмомисла — Єфросинією. (Тому «Ярославна» — це не ім'я, як ти, очевидно, думаєш. Це по батькові.) Їхній шлюб уклали, насамперед, із політичного розрахунку. Але юна галичанка виявилася напрочуд вродливою та кмітливою дівчиною. Юнак щиро покохав її. Протягом десяти років вона перебувала з чоловіком у місті Новгород-Сіверський, де народила йому п'ятьох синів і доньку.

Життєпис Ігоря Святославовича відображає багатовікову суперечку Русі зі Степом. Опісля перемоги, здобутої військом

Мостати. «Усі разом, але кожен окремо»

Ярослава Мудрого над печенізькими ордами біля Києва, бажаний спокій так і не настав. Незабаром на східних рубежах з'явилися куди загрозливіші сусіди — половці.

Вони, витіснивши рештки побитих печенігів, не зупинилися, а швидко рухалися рівнинами Передкавказзя, Приазов'я і Північного Причорномор'я. Степові простори, що їх зуміли відвоювати ці грізні воїни, отримали назву Дешт-і-Кипчак, що в перекладі означає «половецьке поле». Їхня армія — легка кіннота, яка хитрувала та маневрувала в битвах. Уперше вона досягла Русі після смерті Ярослава Мудрого, розбила дружину його сина Всеволода Ярославовича та розорила Переяславщину. Відтоді походи кочовиків на руські терени відбувалися постійно.

*Монумент «Слово про похід Ігорів»,
скульптори Микола та Ельвіна Можасєви,
селище Станиця Луганська, Луганська
область, 2003 р.*

У 1184 році великий князь київський Святослав Всеволодович із Рюриком, Ярославом Чернігівським, Ярославом Осмомислом намірилися спільно вирішити «половецьке питання». У липні за річкою Орел зійшлися вони з військом половецького хана Кончака. В жорстокій січі перемогли кочовиків, а їхнього воєначальника полонили. Русі повернулися зі Степу з величезною здобиччю та славою. Князь Ігор Святославович не брав участі у цій переможній боротьбі, тому вирішив скористатися нагодою та відзначитися самостійно. Про його військовий похід на половців розповів невідомий поет, за деякими припущеннями, дружинник, учасник подій. Цей співець склав «Слово про похід Ігорів» — повчальний твір про хоробрість, вірність і взаємодопомогу.

*Князь Ігор, скульптор Анатолій Куц,
бронза, 60х55х20 см, 1997 р.*

Навесні 1185 року всі зупинилися біля річки Дон. Однак природа не віщувала перемоги: почалося сонячне затемнення. Небо стало настільки червоним, що звірина страхітливо втікала, а птахи з чорними крилами клекотали в повітрі.

Мудрі бояри радили Ігорю не поспішати з початком бою, оскільки такі знамення вважалися лихими. Але впертох не хотів зупинятися на розпочатому та вважав, що *«краще бути вбитим, аніж полоненим»*.

Із юнацьким запалом, проігнорувавши небесні знаки, він рвався вперед. Руси були переконані, що для них не зосталося достойних супротивників. Перша сутичка з половцями видалася успішною: переможці заволоділи *«златом, оксамитом»*. Князь наказав влаштувати табір та перепочити, однак уранці велика орда зусібіч оточила зморених постояльців. Здавалося, що вся міць Степу зібралася на берегах річки Каяла. Вирватися з настільки потужного оточення було майже

Мстаті. «Усі разом, але кожен окремо»

неможливо, тому Ігор Святославович задумав не здаватися на милість ворогів і звелів готуватися до вирішального прориву.

Руські вої безстрашно кидалися на кочовиків, однак здолати їхнього опору не змогли. Три дні тривало людське місиво. Князь Ігор, хоча й мав нагоду врятуватися, вирішив не тікати. Він переймався долею своїх піхотинців, які не поспіли б за кіннотою. *«Якщо ми побіжимо і спасемося самі, а чорних людей кинемо, то буде нам гріх від Бога...»*, — так мовив він, із неабиякою повагою ставлячись до простолюдинів.

«Бій Ігоря з половцями», мініатюра з Радзивіллівського літопису

Літопис повідомляє цікаву деталь, яка свідчить про світогляд військової людини того часу. Навіть зазнавши поранення, командувач спрямовував своїх вершників на ворога. Та все ж, попри звитягу і мужність, князь та його бояри опинилися в полоні. Поразка Ігоря знову відкрила кочовикам, які тим паче загорілися помстою, шлях на Русь. Запалали городи, заплакали жінки й доньки.

«Плач Ярославни», художник Володимир Фаворський

Коли в край прийшла звістка про трагедію біля Каяли, то засмутилися всі руси, а найбільше — Єфросинія. Дізнавшись про трагічну долю чоловіка та дітей, вона кинулася шукати помочі в найближчих родичів. Відомо, що вона зверталася до великого князя володимиро-суздальського Всеволода Велике Гніздо, до смоленського та волинського правителів. Не дочекавшись співчуття, вирушила до Путивля — містечка на півдні Новгород-Сіверщини. Там кожного

Управління князів: походи й реформи

ранку виходила на фортечний мур, позирала в далекий степ та очікувала на повернення любих мужа і синів.

Пам'ятник на честь 1000-ліття Новгород-Сіверського, «Князь Ігор», «Слово о полку Ігоревім», полон князя Ігоря, скульптор Анатолій Куц, 1990 р.

Мабуть, тому й сталося диво. Небесні сили допомогли Ярославівні возз'єднати сім'ю. Під час перебування в полоні Ігореві пощастило познайомитися з половчином Овлуром, і той посприяв втечі князя. Коли ж половці помітили зникнення, то кинулися навздогін, однак жага волі перемогла. Втікач *«птахом летів»* до рідної землі та коханої дружини. Згодом визволилися й інші руси. У 1191 році Ігор Святославович знову здійснив похід у половецькі степи, де досяг успіху. Після смерті брата, 1198 року, укріпився в місті Чернігів, де завершив земний шлях. Така от пригода сталася з молодим

Мстаті. «Усі разом, але кожен окремо»

володарем, який малими силами хотів зажити слави. Життя ж показало, що легкого хліба шукати не варто.

Пам'ятник на честь 1000-ліття Новгород-Сіверського, «Князь Ігор»,
«Слово о полку Ігоревім», повернення Ігоря,
скульптор Анатолій Куш. 1990 р.

Вір, але перевір

«Слово о полку Ігоревім» — найвідоміша пам'ятка руської літератури. В її основі — невдалий похід 1185 року русів проти половців, організований новгород-сіверським князем Ігорем Святославовичем. Більшість дослідників датують поему кінцем XII століття (найчастіше тим же 1185 роком, рідше — кількома пізніше).

Рукопис виявив у Спасо-Преображенському монастирі в місті Ярославль один із найвідоміших і найуспішніших колекціонерів — російський граф Олексій Мусін-Пушкін. Оригінал загинув у московській пожежі під час французько-російської війни 1812 року, причому відомості про це суперечливі й плутані, що дає привід сумніватися в достовірності твору.

Управління князів: походи й реформи

Питання щодо авторства «Слова о полку Ігоревім» залишається нез'ясованим і досі. Надзвичайну цікавість викликає припущення, нібито твір уклад син Ярослава Осмомисла Володимир. Він не брав участі в поході, але після втечі Ігоря з половецької неволі випадково опинився в Києві, де на урочистостях із нагоди звільнення швагера виголосив «Слово...», яке зафіксував якийсь присутній книжник.

Пам'ятна монета «900 років Новгород-Сіверському князівству», серія «Стародавні міста України», художник і скульптор Атаманчук Володимир, нейзильбер, 1999 р.

Поцікався, чому на багатьох зображеннях походу Ігоря проти половців наявні сполохані птахи і сонячний диск. Як ти вважаєш, чому князь Ігор Святославович зазнав поразки? Прочитай оповідь, свідчення, розглянь зображення картин, скульптур, монети. Зістав відомості про князя Ігоря Святославовича та його сім'ю. Які факти збігаються? Які різняться? Поясни причини розбіжностей.

ВОЛОДИМИР ГЛІБОВИЧ

За ним вся Україна

претного потужила

Життєвий шлях Володимира Глібовича відзначався майже безперервною участю у військових походах проти ворогів Русі — половців. Як писав видатний український історик Михайло Грушевський, переяславського князя можна вважати справжнім «спеціалістом у половецьких війнах». Справді, він був відважним воїном, тому його повсякдення повнилося неприємностями. Оскільки помер молодим, літописці про нього оповідали рідко. Саме «завдяки» тій сумній події, його ім'я вкоренилося в пам'яті нащадків назавжди. Зокрема, посмертна похвала князеві вмістила першу згадку про Україну, що породило бурхливі дискусії про походження назви твоєї країни. Проте всьому свій час!

Князь Володимир Глібович народився в місті Переяслав у 1157 році. При хрещенні отримав ім'я Єпіфаній. Був правнуком Володимира Мономаха. Уже в 1169 році отримав Переяславщину (йому тоді виповнювалося 12 років). Відсутність досвіду в політичних інтригах одразу втягнула підлітка в усобиці, що роздирали Руську державу. Зокрема, він підтримав володимиро-суздальських претендентів у домаганнях київського престолу. Їхній союз скріпили династичним шлюбом: Володимир Глібович узяв за дружину північну княжну Забаву. Щоправда, сімейного щастя в подружжя не склалося — наскільки відомо, у них не було дітей.

У 1179 році переяславський правитель продемонстрував свої лідерські якості. На його вотчину несподівано напали половці. Відчайдушно боронячись, він надсилав звістки до київського і чернігівського родичів, аби ті прийшли на допомогу. Коли руське

військо зібралось в похід, половці налякалися та повтікали. Слава про молодого переможця вперше прокотилася Руссю! Правлячи прикордонними землями, він іще неодноразово долав настирливців.

Пам'ятна монета «1100 років Переяславу-Хмельницькому», серія «Стародавні міста України», художники: Іваненко Святослав, Кочубей Микола; скульптори: Дем'яненко Володимир, Іваненко Святослав, нейзильбер, 2007 р.

Найбільшого успіху князю Володимиру вдалося досягти в 1183 році. Тоді половці знову напали на порубіжні міста, однак руси вирішили здійснити випереджувальний маневр. Для цього скликали дружини з Київського, Турівського, Волинського, Галицького, Переяславського князівств. Очолював його великий князь київський, але передовий полк доручили саме переяславцю. Він сміливо повів свій підрозділ у бій і п'ять днів переслідував нападників для того, щоб розпочати вирішальну битву. Степовики відступали до річки Орель, де раптово оточили табір Володимира Глібовича.

Половецький хан уважав, що обліг усі руські війська і легко їх здолає. Однак переяславський князь командував обороною вміло, а його вістун швидко повідомили головні сили та скерували їх до місця зіткнення. Коли ж на полі бою з'явилася вся руська рать, кочовики спробували втекти, але були розбиті. Хан із багатьма підлеглими воєначальниками потрапили в полон. Тоді загинуло до 7 тисяч половців! Тривалий період вороги не зазіхали на Русь!

Носталгія. «Усі разом, але кожен окремо»

Успіхи хороброго оборонця не залишалися непоміченими. Не випадково його згадав автор «Слова про похід Ігорів». Спочатку половці неочікувано напали на місто Дмитрів. Руські князі у важкій битві дали відсіч кочовикам. Тоді ж вирішили піти походом у Степ, аби завдати останнього нещадного удару. Старші воеводи вирішили послати в бій молодих: Ігоря Святославовича (героя «Слова...») та Володимира Глібовича. Ті отримали нагоду вкотре уславитися. Проте їх занастило самолюбство.

Князь Володимир надіслав у Київ гінця, щоб звідти отримати дозвіл знову очолити передовий полк. Окрім військової слави, він сподівався на чималу здобич, адже той, хто ішов першим, у разі перемоги здобував більше «призів». І ще. Оскільки дружинники мали рухатися Переяславщиною, то якби командував він, спрямував би їх в обхід із найменшою шкодою для свого краю. Проте князь Ігор Святославович не дозволив стати на чолі війська, унаслідок чого обидва розсварилися. Невдоволений переяславський володар навіть напав на володіння новгородсіверця.

Щоправда, постає питання: чи стала звичайна образа мотивом пограбування сусіднього уділу? У «Слові...» мовиться, що коли князь Ігор перебував у половецькому полоні, то згадав усі лиха, яких він завдав руським людям. Серед іншого картав себе за те, що взяв приступом християнський город Глібів, розташований неподалік Переяслава. Напевно, напад на Переяславщину він здійснив перед трагічним походом на половців 1185 року. Усобиці, отже, знову стали на заваді захисту від кочовиків!

На початку 1187 року із Києва організували черговий військовий похід у Степ. Князь Володимир Глібович вирішив приєднатися й очолив дружину. Але удача відвернулася від нього. Коли половці дізналися про наближення русів, то переправилися на протилежний берег Дніпра.

Руські полководці кинулися переслідувати кочовиків, та їм не вдалося подолати широку повноводну річку. Відбувалося це навесні, і лід танув. Літописець зафіксував, що Володимир Глібович раптово *«розболівся недугою тяжкою»*. Його, ослабленого, на ношах

доправили до Переяслава. Припускають, що занедужав на запалення легень, провалившись під лід, коли наздоганяв ворогів. Уникнувши половецької стріли або меча, князь, який чи не половину життя провів у війнах, помер від недуги.

Пам'ятник «Князь Володимир Глібович», скульптор Борис Климушко, праворуч позаду — знак на честь першої літописної згадки про Україну, місто Переяслав, Київська область, 2000 р.

У Київському літописі про його чесноти й упокоєння занотовано так: *«Бо любив він військову дружину і золота не збирав, майна не жалів, а давав військовій дружині; був же він князь доблесний і сильний в бою, і мужністю кріпкою відзначався, і всякими добродіями [був] сповнений. За ним же Україна багато потужила»*. Отак у похвалі вперше письмово згадано Україну! Хоча в середньовічному розумінні цього слова йшлося, ймовірно, про прикордонні з половцями Київщину, Чернігівщину та Переяславщину,

Носталгія. «Усі разом, але кожен окремо»

такими оборонцями, як князь Володимир Глібович, пишається саме наша держава!

Мовою джерел

Київський літопис про каяття князя Ігоря Святославовича після розорення ним володінь Володимира Глібовича:

«...Сказав же тоді Ігор: “Спом’янув я гріхи свої перед Господом Богом моїм, що багато убивств [і] кровопролиття вчинив я в землі християнській, що я ж бо не пощадив християн і взяв у здобич город Глібів коло Переяславля. Тоді бо немало лиха зазнали безневинні християни, бо одлучали батьків од дітей своїх, брата од брата, друга од друга свогого і жінок од подружжів своїх, і дочок од матерів своїх, і подруга од подруги своєї, і все було тоді охоплене замішанням од полону і скорботи. Живії мертвим завидували, а мертвії радувалися, яко мученики святії, вогнем од життя сього випробу прийнявши... І тому, що те все вчинив я”, — сказав Ігор. — “Не достойно мені було жити. І ось нині бачу я відомсту од Господа Бога мойого. Де нині улюблений мій брат? Де нині брата мойого син? Де дитя, породжене мною? Де бояри-дорадники, де мужі хоробрії, де лад бойовий? Де коні і оружжя многоціннее? Чи не всього того я позбувся, і мене, в’язня, оддав Господь у руки беззаконним тим? Се воздав мені Господь за беззаконня моє і за лиходійство моє [прогнівався] на мене”».

Прочитай оповідь, літописний уривок, розглянь зображення скульптури, монети. Зістав відомості про князя Володимира Глібовича. Які факти збігаються? Які різняться? Поясни причини розбіжностей.

РОМАН МСТИСЛАВОВИЧ

Воїн, дипломат

і реформатор

Наприкінці XII століття засяяла слава волинських князів, серед яких особливо виділявся діяльний та рішучий Роман Мстиславович (хресне ім'я Борис). Він — син волинського і великого князя київського Мстислава Ізяславовича (правнука Володимира Мономаха) і княгині Агнеси (доньки польського князя Болеслава III). Ще мав трьох братів — Святослава, Всеволода і Володимира.

Про дитинство хлопчини відомо мало. Ймовірно, він жив на Волині. Однак через усобиці, які тоді охопили Русь, йому доводилося за волею батька переховуватися в Польщі, а згодом, можливо, і в Німеччині. Проте тривалі мандрівки розширили кругозір молодого княжича. Він пильно спостерігав і набирався досвіду, який знадобився йому в подальшому.

Дорослішати довелося дуже швидко. У 1168 році новгородці закликали княжича до себе. За традицією, тамтешні бояри управляли багатими землями самостійно, а князь лише відігравав роль військового очільника. Батько Мстислав учинив правильно, відправивши юнака на Північ. Він не лише торував для сина шлях у

*Князь Роман Мстиславович,
фрагмент пам'ятника,
скульптори Петро, Ярослав,
Ігор Мосійчуки, селище Колки,
Волинська область*

Мстаті. «Усі разом, ле кожен окремо»

політику, а й отримував вірного союзника, на якого міг розраховувати за потреби. З другого боку, новгородці, якби волинянин їм не подобався, могли запросити будь-кого іншого. Відомо, що Роман прибув до міста на Великдень, 14 квітня 1168 року. За ним — найвірніші бояри.

Князь Роман Мстиславич, портрет-реконструкція, художник Михайло Фіголь

січа, пролилося чимало крові. Завдяки вмінням командувача новгородці перемогли. Суздальці й ростовці, розуміючи, що мали чисельну перевагу, згодом виправдовували свою поразку гнівом Всевишнього. Нащадок Володимира Мономаха, отже, уперше (та не востаннє) отримав бойове хрещення і повівся гідно.

Уже через два роки йому довелося відбивати потужний натиск суздальських і ростовських військ. Проти нього пішли син Андрія Боголюбського, інші князі та воєводи із кількатисячною раттю. Рухаючись стрімко, вони понищили Новгородщину, підійшовши до її «столиці». Городяни в таких складних обставинах згуртувалися довкола свого правителя. І не помилилися! Князь Роман яскраво продемонстрував успадковані від батька енергійність і хоробрість. Він наказав укріпити місто. Нападники почали облогу. Однак уже на четвертий день — 25 лютого 1170 року — відбулася вирішальна битва. Оборонці здійснили зухвалу вилазку. Зав'язалася жорстока сеча, пролилося чимало крові. Завдяки вмінням командувача новгородці перемогли. Суздальці й ростовці, розуміючи, що мали чисельну перевагу, згодом виправдовували свою поразку гнівом Всевишнього. Нащадок Володимира Мономаха, отже, уперше (та не востаннє) отримав бойове хрещення і повівся гідно.

Знайди в інтернеті повне зображення пам'ятника князеві Романові Мстиславовичу в селищі Колки Волинської області, фрагмент якого бачиш на світлинах цієї книжки. Дізнайся, що означає цифра на щиті біля підніжжя постаменту, коли та з якої нагоди встановлено пам'ятник. Віднайди з допомогою застосунку «Гугл Мапи» місце його розташування.

Наступні події показали, що доля не завжди була до нього прихильною, але князь Роман не розгублювався в складних ситуаціях. Після смерті батька в Києві осів інший великий князь, який теж відправив свого сина в Новгород. Довелося Романові Мстиславовичу попроситися та відбути до вітцівських волинських володінь, обійнявши престол у місті Володимир. Там йому виявилось тіснувато, тому поклав око на сусідню Галицьку землю. Місцеві бояри, які володіли сіллям, худобою, сріблом та іншими багатствами, у дечому нагадували новгородських. Волинянин твердо вирішив, що зможе з ними потягатися й не поступитися.

У Галичині, щоправда, правив Ярослав Осмомисл, про силу і розум якого знали далеко за межами його батьківщини. Князь Роман не наважився відкрито виступити проти галичанина. Проте, коли в 1187 році той помер, почалися суперечки між його законним та незаконним наступниками. Волинянин, залишивши уділ братові, хутко вирушив у Прикарпаття. Однак син Ярослава Осмомисла Володимир виявився не таким «простим горішком». Скориставшись іменем батька, він домігся зустрічі з правителем Священної Римської імперії Фрідріхом I Барбаросою, визнав себе його васалом та погодився платити данину взамін на поміч. Князь Роман змушений був відступити додому. А там брат відмовився повернути йому Володимир. Довелося воювати, аби повернути те, чим колись володів.

Тим часом Володимир Ярославович у Галичі вів, як переказують, розгульне життя. Бояри тішилися, адже опинилися без контролю. Соляні джерела використовували задля свого збагачення, і ніхто й словом не боронив! Проте в 1199 році нащадок Ярослава Осмомисла помер. Цього разу Роман Мстиславович шансу не змарнував. Хутко захопивши Галичину, він створив єдину Галицько-Волинську державу, якій судилося зіграти особливу роль в українській історії.

Бояри не бажали коритися новому володареві. Він відповів жорстокістю — польські хроністи сповіщали, що розстрілював незадоволених з луків! Можливо, такого й не було, але чимало боярських родів покинули край і осіли в Угорщині чи Польщі.

Мстати. «Усі разом, ле кожен окремо»

Невдовзі (уперше ніби в 1201 році) князь Роман переможно вступив у Київ. Задля цього спровокував усобицю — розлучився з дружиною — донькою великого князя київського Рюрика Ростиславовича, який негідно поводився з киянами. До 1204 року колишній зять кількаразово опановував столицю, врешті наказавши постригти тестя в ченці. Влада претендента на столичний престол настільки зміцніла, що літописець назвав його «самодержцем Русі». Він вирішив скористатися цим статусом, щоб навести лад в управлінні державою. Саме йому начебто належала ідея «доброго порядку».

Управління князів: походи й реформи

Розглянь мапу. «Читаючи» її умовні позначення, підтвердь, що Роман Мстиславович утворив Галицько-Волинське князівство. Покажи його територію. Які сучасні області України розпросторилися на теренах князівства? Де розташоване місто Галич? Покажи на мапі. Чому саме воно стало столицею об'єднаної держави? Поясни, враховуючи географічний чинник.

Головна мета цього нового курсу — припинення сварок і міжусобиць між руськими правителями. Сутність «добрého порядку» полягала в тому, що владу мав би отримати активний, рішучий і справедливий великий князь київський, який карав би всіх тих, хто чинив насильство над слабшими й забирав (чи грабував) їхні володіння. Щоби очільником став саме такий талановитий лідер, Роман вирішив запропонувати дивовижне для Русі нововведення — виборність князівської посади. Долю держави, отже, мали вирішувати найвпливовіші удільні князі, які на з'їзді обирали б гідну особу і передавали їй управління над Києвом та Руссю-Україною. Очевидно, Роман Мстиславович надихався прикладом тогочасної Священної Римської імперії, де владу передавали у схожий спосіб. Шкода, що через опір інших, особливо керманічів Володимиро-Суздальщини, цей проєкт реалізувати не вдалося.

Як відомо, в Середньовіччі у Європі формувалися станово-представницькі монархії. Згадай значення відповідного поняття. Поміркуй, чи «добрый порядок», що його запропонував князь Роман Мстиславович, перетворив би Русь-Україну в станово-представницьку монархію?

Слава про Романа Мстиславовича сягала зарубіжних країн. Він допомагав краківському князю Лешку I Білому в протиборстві зі старшими родичами. Ще в 1195 році в жорстокій битві поблизу річки

Мстати. «Усі разом, ле кожен окремо»

Мозгава зазнав важкого поранення. Надалі ж утручався в польські справи не менше і таки впливав на збереження посад за своїми союзниками. Підтримував також дружні відносини з Угорським королівством, а Візантійській імперії двічі надав значущу допомогу.

Завершального року XII століття підняли повстання болгари, які намагалися позбавитися ромейського панування. Для цього вони уклали союз із половцями. Щоби не допустити їхнього об'єднання, волинський і галицький князь рушив у Степ, де завдав кочовикам відчутних утрат. За свідченням хроніста Нікити Хоніата, у 1200 році Константинополь було врятовано лише завдяки «Богом призваній фаланзі» руського самодержця. Того самого року він уклав угоду з Візантією, скріпивши її одруженням із донькою василевса Єфросинією. У цій сім'ї з'явилися на світ

Данило — майбутній король Русі — та Василько — його молодший брат і вірний помічник. Близько 1203—1204 років Роман здійснив другий успішний похід проти половців, який викликав захоплення літописця: *«Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив їх, як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха»*. Навіть половецькі жінки лякали своїх дітей відважним і рішучим русом.

Управління князів: походи й реформи

Цікавий сюжет оповіли європейські хроністи. У 1204 році військо хрестоносців взяло штурмом Константинополь. На певний період Візантія перестала існувати, імператор Алексій III Ангел утік. Припускають, що він міг шукати притулку на теренах Русі, повторюючи той шлях, який торував до двору Ярослава Осмомисла утікач-попередник — Андронік I Комнін. Принаймні звернення до князя Романа як до неодноразового оборонця обділених візантійців виглядало б непоганим задумом.

На жаль, життя великого володаря раптово обірвалося на піку популярності. Ця трагедія сталася влітку 1205 року біля містечка Завихост (тепер у південно-західній Польщі). За деякими свідченнями, Роман Мстиславович вів своє військо до Німеччини, на зустріч із Філіпом Швабським. Маршрут пролягав через землі Лешка I Білого, який був його родичем та другом. Несподівано між ними розгорівся конфлікт. Галицько-волинський князь повівся необережно і, можливо, від'їхав на полювання з кількома боярами. Його оточили поляки. У сутичці він загинув. Опісля винуватець не міг пояснити причини суперечки і розкаювався у скоєному! Поблизу того сумного «вбивчого» місця він заснував монастир, де згодом абатисою (настоятелькою) стала його донька Соломея, потім проголошена Святою. Насправді «самодержець Русі» мав чимало недоброзичливців серед галицьких бояр. Можливо, саме вони доклалися до загадкової смерті невгодного їм можновладця.

Таємниця загибелі князя досі остаточно не з'ясована. Однак факт залишається фактом: у розквіті сил його не стало. Здавалося, що через відсутність дорослих спадкоємців Галицько-Волинська держава пірне в морок роздробленості й розпадеться. Крім того, князівську родину почали переслідувати нові й нові випробування. Княгині та її хлопчикам довелося рятуватися втечею.

Утворення Галицько-Волинської держави — найбільший здобуток князя Романа Мстиславовича. Йому, на жаль, не судилося правити довго. Сини — Данило і Василько — опинилися на роздоріжжі галицько-волинського політичного протистояння. Але саме вони за підтримки матері Єфросинії-Анни та вірних побратимів не лише

Мстати. «Усі разом, ле кожен окремо»

повернули батьківську спадщину, а й створили і розбудували Руське Королівство, навіки вкарбувавши свої імена на скрижалях історії.

Розв'яжи хронологічну задачу. У 1205 році літописець записав: «По смерті ж великого князя Романа <...> велика смута настала в землі Руській. Зосталися ж два сини його: один, [Данило], чотирьох літ, а другий, [Василько], двох літ». Коли народилися княжичі?

Вір, але перевір

Єдиною спорудою давнього Галича, яка збереглася до наших днів, є церква Святого Пантелеймона, що в селі Шевченкове теперішньої Івано-Франківської області. Вона збудована близько 1200 р. з ініціативи князя Романа Мстиславовича на честь його діда, великого київського князя Ізяслава Мстиславовича, який мав християнське ім'я Пантелеймон. Первісно споруда виглядала хрещатою, триапсидною, одноверхою, складеною зі світло-жовтого каменю. Стіни — завтовшки від трьох до п'яти метрів. Різьблення вцілілого portalу центрального входу виконані в романському стилі. Від середини XIV століття церкву пересвятили на костел Святого Станіслава. Через сто п'ятдесят років його перебудували францисканці, надавши рис базиліки. Найбільших пошкоджень він зазнав у ході бойових дій Першої світової війни, але відновлений у 1920-х роках. Під час реставраційних робіт у 1988 році відтворено майже всі елементи, притаманні галицькій архітектурній традиції руського періоду.

Церква Святого Пантелеймона, село Шевченкове, що біля міста Галич, Івано-Франківська область

ДАНИЛО РОМАНОВИЧ

Король Русі

*Князь Данило Галицький,
модель пам'ятника,
скульптор Анатолій Куц,
гіпс, 2000 р.*

Особливе місце в українській історії належить князю Данилові Романовичу, який не тільки продовжив справу батька, а й отримав королівську корону. Однак такий успіх дався дорогою ціною. Усе життя він боровся і, незважаючи на перешкоди, простував до мети. Завдяки вродженій сміливості, військовій вправності, дипломатичним здібностям та політичному хисту Данило долав неприятелів. Коли зазнавав невдач, міць духу не дозволяла йому складати руки.

Княжич, як вважають, народився 11 грудня 1201 р. Його рід походив від Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха та Мстислава Великого. Не менший вплив мав батько — «самодержець усієї Русі» Роман Мстиславович. Його дружина Єфросинія-Анна, донька візантійського імператора, здобула першокласні натоді освіту й виховання. У 1203 р. у подружжя народився другий син — Василько. Він став вірним помічником і соратником Данила, допомагав йому в битвах та управлінських справах. Проте коли Роман Мстиславович загинув, сім'ї довелося несолодко.

Мстаті. «Усі разом, але кожен окремо»

Княгиня Єфросинія-Анна стала на захист синів, але її сил, як і у вірних волинських бояр, виявилось замало. Вона сподівалася на допомогу угорського короля Андрія II, і той не відмовив. Малий Данило майже п'ять років прожив в Угорщині, де виховувався при монаршому дворі разом із майбутнім королем Белою IV. Ще змалку оволодів угорською мовою, окрім того, опанував польську і, можливо, німецьку. До того ж старший Романович бачив, як живуть за кордоном, запам'ятовував корисний досвід і потім упроваджував запозичення у своїх володіннях.

Триптих «Князь Данило Галицький», центральна частина «Мати», художник Володимир Липовий

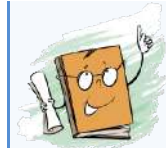
У 1210 році бунтівні галицькі бояри запросили дев'ятирічного Данила на престол. Однак не для того, щоб віддати належне синові Романа, а щоб правити від імені хлопця на свій розсуд. До Галича прибула також Єфросинія-Анна, але знатні городяни не хотіли ділити з нею владу і вплив на княжича. Вони змусили княгиню покинути місто. Літописець зафіксував, що, перебуваючи в Угорщині, хлопчина навіть забув, як виглядала його мати, а впізнавши, розплакався й не бажав від неї відходити. Коли слуга потягнув коня за упряж, щоби відвести вередуна, той вихопив меча і хотів його вдарити. Проте зброя виявилася заважкою для малого, і він лише подряпав коня.

Галицькі бояри раділи своїй перемозі, однак поступово серед них виокремилися ті, які не вдовольнялися навіть такими високим становищем. Вони володіли чималими багатствами краю та наслідували угорських баронів, які сприймали свого короля лише першим серед рівних. За таких обставин деякі замислилися над тим, чи не очолити б князівство.

Травління князів: походи й реформи

Близько 1213 року боярин Володислав Кормильчич самовільно посів князівський престол. Княжич Данило втік до «звичної» Угорщини.

Чому вдова князя Романа Єфросинія-Анна мусила з дітьми утікати з Галича, а згодом і з Володимира? Чому після загибелі князя Романа Мстиславовича Угорщина почала втручатися в галицько-волинські справи? Поміркуй, чому галицькі бояри чинили опір князівській владі й намагалися діяти самостійно?

Тим часом король Андрій II теж вирішив втрутитися в розподіл спадщини Романа Мстиславовича. У 1215 році він уклав з польським князем Лешком I Білим угоду, за якою його королевич Коломан одружувався з княжною Саломеєю та перебирав владу в Прикарпатті. Тоді Андрій II навіть домігся корони для сина і утворив Галицьке королівство. Проте чужоземні вельможі, які прибули, швидко розсварилися з місцевими. Тому бояри запросили на престол іншого володаря — новгородського князя Мстислава Удатного.

Становище Данила виглядало доволі непевним. Братів відтіснили на Волинь, де вони княжили в дрібних уділах. Бажаючи синові кращого, Єфросинія-Анна організувала його весілля з Анною, донькою Мстислава Удатного. У цьому шлюбі народилися п'ятеро синів: Іраклій (помер молодим), Лев (бл. 1225 — бл. 1300), Роман (бл. 1230 — бл. 1261), Мстислав (? — після 1292) і Шварн (бл. 1230 — бл. 1269). Також розрадою для батьків стали дві доньки: Переяслава (померла після 1282) та Софія (1244–1290). Плідне сімейне життя аж ніяк не перешкоджало політичним намірам одруженого чоловіка. Він разом із вірним Васильком заходилися повертати батьківський спадок.

Амбітні плани, щоправда, довелося відкласти. Зі Сходу з'явилися нові вороги — монголи. Вони розбили половців і підступали до кордонів Русі. На з'їзді князів вирішити, що разом із залишками половецького війська потрібно дати загарбникам рішучу відсіч. Проте 31 травня 1223 року в битві обабіч річки Калка руси зазнали нищівної поразки. Князь Мстислав Удатний з галичанами і волинянами першим

Мстислі. «Усі разом, але кожен окремо»

натрапив на основні монгольські загони. Не розрахувавши сил, він вступив із ними в нерівний бій. Князь Данило, що перебував при тестеві, здолав у двобої монгольського воїна та від'їхав до річки, щоб напиться води. Лише тоді побачив, що поранений. Так для нього закінчилася перша велика баталія, з якої виніс чимало уроків.

«Битва на Калці», художник Анатолій Теленік

Повернувшись із походу, він продовжив відновлювати свої права на Галицько-Волинську державу. Упродовж 1220-х років міста Володимир, Луцьк, Берестя, Пересопниця, Чорторийськ та дрібніші поступово переходили під його владу. На обрії виникла перспектива посісти столичний Галич! Однак Мстислав Удатний за намовою бояр віддав землі угорському королевичу Андрію, другому сину Андрія II. Князь Данило повів війну із чужоземцем. Спираючись на підтримку городян, він у 1235 році вступив у місто (під час облоги королевич загинув), проте втримати довкільні землі виявилось складніше. Галицькі бояри знайшли чергових претендентів — чернігівського та

Управління князів: походи й реформи

великого князя київського Михайла Всеволодовича і його сина Ростислава. Хоча 1238 року Данило Романович укотре оволодів Галичиною, вирішальні перемоги ще належало здобувати!

«Перемога Данила Галицького над хрестоносцями під Дорогичином 1238 року», художник Станіслав Серветник

Після стількох розчарувань князь не зневірився. Щоби зміцнити владу над волинськими володіннями, він заснував нову столицю — Холм. Як оповідав літописець, під час полювання Данило уподобав гарну лісисту місцину на великому пагорбі. Він пообіцяв своєму патрону — Святому Іоаннові Златоусту — побудувати тут храм на його честь. І слова дотримав! Ба більше, тут виросло прекрасне багатолюдне укріплення. У ньому засновник ініціював спорудження визначних пам'яток. Зокрема, для зведення собору Різдва Пресвятої Богородиці запросили європейських майстрів, які виклали стіни з цегли (вже у той час!). Внутрішнє оздоблення храмів викликало в очевидців захоплення — таких розписаних стін та ікон вони не бачили ніколи. Водночас засновник подбав і про захист. Міські стіни з каменю згодом витримають не один монгольський напад! Неподалік Холма поставили оборонні вежі — біля містечок Білавин та Стовп.

Мстаті. «Усі разом, але кожен окремо»

Блиск Данилового творіння тішить навіть сьогодні, бо нині Холм — це примітний Хелм у сучасній Польщі.

Тим часом зі сходу на захід посунула монгольська орда. Руські князі не зробили висновків із нещасливої битви біля Калки, тому до руйнівного походу степовиків не підготувалися. Незабаром, уже в 1239 році, довелося пожинати гіркі плоди усобиць та роздробленості. Під натиском монголів не встояли міста Переяслав і Чернігів. У Києві князував Михайло Всеволодович, який марно намагався знайти підтримку серед польських правителів. Він відмовився від Галича, уклав із князем Данилом мир, але у вирішальну мить злякався та втік. Доля столиці опинилася в руках галичанина. Керувати її обороною він залишив вірного тисяцького Дмитра, а сам гайнув просити допомоги в друга дитинства — угорського короля Бели IV. Однак події розгорталися надто стрімко. Вже 6 грудня 1240 року монголи під командуванням хана Бату (Батия) захопили столичне місто й рушили далі. 1241 року вони вдарили на Волинь, перебили мешканців Володимира, понищили Луцьк та чимало інших городів. Вистояли лише Кременець, Данилів і Холм, що мали потужні укріплення. Опісля ординці перейшли Карпати та вторглися в Угорщину.

Братам Романовичам довелося правити попелищами. Поселення лежали в руїнах, люди втікали, бояри підняли голови, а Ростислав Михайлович, одружившись із донькою Бели IV, оголосив про претензії на Прикарпаття. Князь Данило знову опинився перед складним вибором! Проте діяв рішуче! Насамперед ув'язнив бунтівників. Прибутки від соляних копалень повернув до державної скарбниці. Містам надав привілеї. Так само Василько чинив на Волині.

Але поки обидва відроджували життя, Ростислав із угорською та польською допомогою вторгся в Галичину. Він узяв в облогу місто Ярослав і навіть влаштував біля його мурів рицарський турнір, під час якого зазнав травми. Князь Данило із братом і союзниками рушили назустріч нападникам. Ще перед початком битви сталося знамення. Над полем пролетіла згряя чорних ворон, але з'явився орел, який швидко їх розігнав. Знак руси сприйняли як передвісник перемоги!

Правління князів: походи й реформи

17 серпня 1245 р. відбулася вирішальна битва, де Данило продемонстрував військову майстерність. Він залишив у запасі полк під командуванням свого сина Лева. Саме той вирішив долю бою! У слухний момент княжич ударив у центр угорського війська, інші підтримали його наступ. Угорці та поляки втекли, втративши чимало воїнів. Князь Ростислав перебрався за Карпати і до Галичини більше не потикався. Здавалося, здобуто остаточну перемогу.

Але до братів Романовичів прибули монгольські посланці, які вимагали, щоби Данило прибув до Золотої Орди. Він мав визнати себе підданим хана Бату, випросити й отримати дозвіл на правління Галицько-Волинським князівством. Вважається, що цього вимагали ще влітку 1244 року, тобто до Ярославської битви, але галицький володар зволікав. Після вирішальної перемоги над конкурентами відкласти поїздку стало неможливо.

Хан Бату прийняв галицько-волинського князя доволі гостинно. Літописець передав слова монгола так: *«Данило, чому ти скоріше не прийшов? Але добре, що бодай тепер прийшов! Ти п'єш чорне молоко, наше питво, кобилячий кумис? Ти вже тепер наш, татарин, пий наше пиття!»* Руський гість отримав ярлик (грамоту) на Галицьку й Волинську землі. Натомість змушений був визнати себе васалом язичника. Однак місто Київ йому не дісталось! Коли він повернувся додому і розповів про це братові та синам, то, як зазначав автор Галицько-Волинського літопису, вони «плакали» від безчестя його, але раділи його поверненню.

Деякі історики стверджують, що Галицько-Волинське князівство стало своєрідним щитом, який захистив країни Європи від монгольського спустошення. Наскільки справедливе таке твердження? Доведи фактами. Згадай найбільші руські міста, які чинили спротив монголам. Що, на твою думку, допомогло їм у боротьбі?

Образа роз'їдала благородне серце! Руський володар вирішив боротися й проти монголів. Найперше уклав союз із Белою IV

Мостати. «Усі разом, але кожен окремо»

(причому його син Лев узяв шлюб з угорською принцесою Констанцією). До них приєднався краківський князь Болеслав V Сором'язливий, одружений з іншою донькою угорського монарха. Щоби досягнути більшого, Данило підтримав сина Романа, який на короткий час опанував австрійський престол. У ході військової кампанії разом із союзниками здійснив похід (хоч і невдалий) аж до чеського міста Опава. Літописець зауважував тоді, що так далеко в походах не бували «ані Святослав Хоробрий, ані Володимир Святий».

Зусилля галицько-волинського правителя не пройшли непоміченими. Папа Римський Інокентій IV запропонував йому королівський титул. Очільник західних християн мав намір організувати хрестовий похід проти монголів і планував доручити командування військом саме Данилові. Той зволікав, адже розумів, що поставить під удар не тільки себе, а й рідних та країну. Однак ідею коронації підтримали брат Василько та мати Єфросинія-Анна. Папа Римський обіцяв допомогти проти Степу, не наполягати на наверненні в католицизм, і старший Романович прийняв «вінець» у місті Дорогичин восени 1253 року. Утворилася нова держава — Королівство Руське.

Приймаючи титул короля Русі (не Галичини, як перед тим коронувався угорський принц Коломан), Данило ставав незалежним від монгольського підданства володарем. Як нащадок Володимира Мономаха, Романа Мстиславовича, він мав для цього необхідні династичні права. Для втілення своєї мрії залишалося повернути Київ не зважаючи на хана Бату.

Мовою джерел

Галицько-Волинський літопис про коронування Данила Романовича:

«...У той же час прислав папа послів достойних, що принесли Данилові вінець, і скіпетр, і корону, які означають королівський сан, кажучи: “Сину! Прийми од нас вінець королівства”. Він бо перед цим прислав був до нього біскупа веронського і каменецького Якова Браганца, кажучи йому: “Прийми вінець королівства”. Але він, Данило,

Управління князів: походи й реформи

у той час не прийняв був вінця, сказавши: “Рать татарська не перестає. Зле вони живуть із нами. То як можу я прийняти вінець без підмоги твоєї?”

Тим часом Опізо, посол папський, прийшов, несучи вінець [і] обіцяючи: “Ти матимеш поміч од папи”. Але він, Данило, все одно не хотів, та умовила його мати його, і князі лядські Болеслав Сором’язливий та Земовит, і бояри лядські, кажучи: “Прийняв би ти вінець, а ми готові єсмо на підмогу проти поганих”.

Він, отож, прийняв вінець од Бога, од церкви Святих Апостолів, від престолу Святого Петра, і від отця свого, Папи Інокентія, і від усіх єпископів своїх. Інокентій же проклинав тих, що хулили віру грецьку православну, і збирався він собор учинити про істинну віру [і] про возз’єднання церкви. Прийняв же Данило од Бога вінець у городі Дорогичині, коли він ішов на війну проти ятвягів із сином Львом і з Земовитом, князем лядським. Брат же його Василько вернувся, бо в нього рана була на нозі, але послав він із братом воїв своїх усіх».

Король Данило оголосив незалежність від монгольського підданства. Титул підкреслював його мету — об’єднання під єдиною владою земель, які колись визнавали старшинство Києва. Для цього потрібні були ресурси, і новий монарх узявся до реформ. Він розумів, що без сильної армії не можна розбудувати сильної держави. До війська почав набирати міських ополченців, яких озброювали коштом королівської скарбниці. Від монголів запозичили смертоносні металеві машини, захисні «кояри» для коней і легші від мечів шаблі. Із Західної Європи — арбалети, чиї постріли пробивали обладунки значно краще, ніж звичайні стріли, випущені з луків.

Руський монарх удосконалив управління. Наприклад, запровадив посаду двірського. Її обійняв найвідданіший із бояр, якому довіряли командувати військом чи керувати землями у скрутних ситуаціях. Ці своєрідні «кризові менеджери» в Королівстві Руському з’явилися під впливом Угорщини (там вони називалися палатини). Напевно, Данило зрозумів важливість такої посади, коли перебував хлопчиком в Андрія II. Містами правили тисяцькі й осадники. Галицько-волинські

Мостати. «Усі разом, але кожен окремо»

землі заселяли втікачі від монгольського ярма, полонені та європейські переселенці — німці, які отримували дозволи на створення своїх громад і церков. Прибульці виявилися вправними ремісниками. До того ж вони «привнесли» магдебурзьке право, що утверджувалося вже за нащадків Данила в XIV столітті. Завдяки іноземцям зміцнювалися контакти з країнами Західної Європи, що стимулювало подальше піднесення. Поступово відроджувалася торгівля. Зокрема, відчутні надходження забезпечував бурштин, який через місто Гданськ продавали до країн Європи.

Макет середньовічного Галича, споруджений біля церкви Різдва Христового в сучасному місті Галич Івано-Франківської області

Спираючись більше на міць дружини, ніж на європейську поміч, король Данило розпочав війну із монголами. Завдяки холодному розумові та умілим діям, він переміг впливового Куремсу, одного з ординських намісників Подніпров'я. Однак у 1259 році на Руське Королівство вирушило потужне військо Бурундая, дуже досвідченого полководця. Ті держави, які обіцяли хрестовий похід, під тиском обставин змінили погляди. Довелося покоритися нападникам. Суворий Бурундай наказав зруйнувати міцні укріплення галицьких та волинських міст — Володимира, Кременця, Луцька і Львова. Вистояв лише Холм, який брат Василько Романович урятував хитрістю.

Травління князів: походи й реформи

Він із ординськими послами та перекладачем підійшов до потужних мурів. Узяв у руку камінець, окрикнув оборонців, вірних його братові. Князь говорив навмисно грубо (називав бояр «холопами») і напоказ зверхньо скомандував впустити монгольське військо. Однак під час промови кинув камінець у стіну — той відскочив та впав у густу траву. Містяни зрозуміли Васильків задум! Воріт не відкрили. Монголи не мали часу брати в облогу та штурмувати добре укріплену столицю, тому здаватися не було сенсу. Старший боярин відмовився впускати степовиків, додав, що служить королю Данилу і наступного разу тим камінцем поцілить Василькові в голову. Тлумач переповів відповідь, і ординці відступили. Так завдяки вигадливості та кмітливості вдалося утримати княжу твердиню неушкодженою!

Король Данило тим часом повернувся з Угорщини та Австрії, де намагався відновити контакти із союзниками і навіть устиг повоювати на їхньому боці. Монголи натовді вже відступили углиб степів — у віддаленій Азії назривала нова війна за першість серед нащадків Чингісхана. Тому їм було не до руських справ. Правитель Королівства Русі й надалі залишався поборником незалежності, тому не втратив бойового запалу навіть після стількох невдач. Обстоювання спадщини Романа Мстиславовича усе ще було сенсом його життя. До того ж європейські володарі пам'ятали про східну загрозу, тому надії на хрестовий похід продовжували жевріти. Стало зрозуміло, що різні гілки роду Чингісхана не примиряться. Використати принцип «розділяй і володарюй» тепер можна було проти цих жорстоких завойовників!

Пам'ятник королю Данилові, скульптори Василь Ярич, Роман Романович, місто Львів, 2001 р.

Мстислі. «Усі разом, але кожен окремо»

Свої ідеї король Русі вирішив озвучити на снемі в містечку Тернава в 1262 році. Туди прибули також князь Василько із сином Володимиром, Лев, Шварн та Мстислав Даниловичі, а також краківський князь Болеслав V Сором'язливий. Виявилося, що авторитет Данила серед найближчих прибічників не похитнувся. На з'їзді уклали угоду щодо успадкування земель Галицько-Волинської держави. Обширне Володимирське князівство отримав Василько Романович разом із сином. Від них відокремили Луцьке князівство, яке очолив Мстислав Данилович. До Холмського князівства долучили Галицьку землю під володарюванням Шварна Даниловича. Найменше отримав князь Лев Данилович: міста Львів, Перемишль і деякі інші терени, що не відображало тих заслуг, якими спадкоємець відзначився. Тому він образився і місто Галич братові не віддав.

Князь Лев Данилович, схоже, пропонував інший спосіб протистояння монголам: не сподіватися на допомогу боязких західних спільників, а відразу перейти до сіяння чвар і усобиць між кочовиками. Брати не сприйняли таку пропозицію. Батько намагався поладнати із синами, але важка хвороба завадила цьому. Після повернення з Угорщини здоров'я короля Данила погіршилося, він часто хворів. Навесні 1264 року його серце перестало битися. Тіло поховали в соборі Різдва Пресвятої Богородиці, що в столичному Холмі.

Король Данило залишив світ вільним володарем. В історію України увійшов як знаний правитель, умілий дипломат, сміливий полководець, який не вагався, обираючи рішення, і докладав максимум зусиль, аби втілити їх у життя. Йому не вдалося звільнити Русь від ярма, але його стараннями монгольський чинник було зведено до мінімуму. Його держава — Королівство Русі — вписалася у найяскравіші сторінки європейського Середньовіччя.

У якому з періодів Середньовіччя відбувалися події, в яких брав участь король Данило? Доведи обчисленнями. Чому короля Данила вважають одним із найславетніших діячів української історії?

НАЩАДКИ КОРОЛЯ ДАНИЛА

«Молодші» Романовичі

«Данило та Лев Галицький», Серія
«Державотворці», скульптор
Анатолій Куш, гіпс, 64x49 см, 2000 р.

Королівство Русі після упокоєння його засновника — Данила Романовича — не перестало існувати. Держава залишилася цілісною, її очільником став молодший брат Данила Василько Романович, потім — син короля Лев Данилович. Він ділив владу з братами Шварном і Мстиславом.

Король Данило утверджував європейські погляди, що, зрештою, визначило доленосний вибір України. Його нащадки не змінили напрямку і надалі підтримували тісні контакти із Заходом, хоча деколи, залежно від ситуацій, орієнтувалися на Північ та Схід.

Князь Шварн Данилович успадкував від батька столицю — Холм. Він був одружений із донькою литовського князя Міндовга, сестрою литовського князя Войшелка, першого відомого тамтешнього правителя, який прийняв православну віру. Той, хоч і знався на військовому мистецтві, присвятив себе молитві та монастирським стінам. Він склав заповіт, за яким князь Шварн

Мстислі. «Усі разом, але кожен окремо»

успадковував владу після його смерті. Отже, молодий Данилович перетворився б на потужного середньовічного володаря. Проти цього виступило чимало родичів, зокрема брата побоювався Лев. Він намагався домовитися з Войшелком, аби той змінив заповіт. На зустрічі в місті Володимирі, яку організував Василько Романович, сталася трагедія. Литовський володар укотре відмовився передати Литву іншому, і Лев Данилович у шаленстві убив його. Тобто князь Шварн все одно отримав чималі володіння. Тамтешнє населення у XIII столітті ставилося до християнства з презирством, тому «чужий» керманіч не впорався з поганською знаттю і, напевно, близько 1269 року загинув. Великий проєкт об'єднання королівства Русі та Литовського князівства завершився невдало.

Після смерті Василька Романовича владу успадкував його син Володимир Великий книжник і філософ, він мало цікавився ратними справами, хоча знався на полюванні, а його воєводи раз у раз билися як з литовцями, так і з поляками. Натомість він долучився до створення Галицько-Волинського літопису, можливо, вносив корективи до тексту цієї визначної літературної пам'ятки. Особисто переписав кілька Євангелій, купував дуже дорогі на ті часи книжки, які зберігав у монастирських бібліотеках.

Князь Володимир Василькович, правлячи на Волині, дбав про розвиток столярного Володимира, запрошував німців, іудеїв, кримських греків, які привнесли нові ремісничі технології та налагодили нові торгові зв'язки. Важко хворіючи, завчасно подбав про останню волю. Синів у нього не було, тому зробив спадкоємцем Мстислава Даниловича. Іншого двоюрідного брата — князя Лева — не любив. Коли той через посланців попросив місто Берестя, Володимир розгнівався і відправив переговорників ні з чим. Своєму наступникові того ж дня відправив письмове послання та гілля хмизу. Настанова трактувалася просто: нічого князю Леву не давати, навіть якби він попросив того гілляччя.

Князь Володимир, син Василька, помер від недуги 10 грудня 1288 року. Його поховали в місті Володимир. Владу перебрав Мстислав. Цікаві рядки в літописі стосуються дружини князя Ольги. Вона в останні роки життя чоловіка допомагала йому керувати, приймала закордонних посланців. Той заповів їй або піти в монастир, або отримати у володіння кілька невеликих містечок, які дозволили б небідно жити. Хоча княгиня Ольга вибрала чернецтво, право такого вибору вказує на пошану.

Відомостей про діяльність князя Мстислава літопис залишив мало. Князь, схоже, отримав ярлик на правління від монгольського хана Телебуги. Хоча з братом Левом жив у мирі, за потреби не соромився вказувати тому на свого могутнього покровителя. Водночас для старшого Даниловича став надійним помічником. Склалося враження, що наприкінці XIII століття Королівство Русі повернулося до колишніх добрих часів: зі Львова правив активний Лев, а у Володимирі

Мстаті. «Усі разом, але кожен окремо»

перебував його вірний помічник Мстислав. Позаяк Галицько-Волинський літопис обірвався на 1292 році, докладніше про Мстиславову долю нічого не відомо.

*Князь Лев Данилович, скульптор
Анатолій Куш, бронза, граніт,
42x35x19 см, 1999 р.*

Найбільшої слави зажив Лев Данилович. Його військові таланти та дипломатичний хист не знали меж. Він перебував у шлюбі з донькою угорського короля Констанцією. Завдяки цьому поріднився з багатьма тогочасними впливовими сім'ями. Спираючись на глибокі знання, досвід (добре зарекомендував себе в битві поблизу міста Ярослав у 1245 році), продовжив перетворення, започатковані попередниками. Щоправда, про свого літописця не подбав, тому в упередженій оцінці волинських родичів (насамперед Володимира Васильковича) поставав як «безчесний князь».

Більшу частину життя провів зі зброєю в руках. Активно допомагав батькові, а після його смерті воював чи не щороку. Захищав свою країну від Литви та ходив у Європу. Наприклад, австрійські хроністи сповістили про участь Лева в битві на Моравському полі біля містечка Дюрнкрут у 1278 році. Тоді чеський король Пржемысл Оттокар II протистояв німецькому Рудольфу I Габсбургу, але його військо розбили, а сам він загинув. Старший Данилович підтримав чеського володаря, однак наскільки реально допоміг — невідомо. Водночас конфлікт Романовичів та перших Габсбургів історики ще досі належно не оцінили.

У 1280 році помер бездітним родич Лева — краківський князь Болеслав V Сором'язливий. Їхні дружини (Констанція і Кунігунда) були сестрами і, напевно, підтримували своїх чоловіків. Можливо, саме

Правління князів: походи й реформи

Кунігунда напоумила свояка взяти участь у змаганні за польську спадщину. Хоча похід завершився поразкою, галичанин не побоявся кинути виклик обставинам навіть за несприятливих умов.

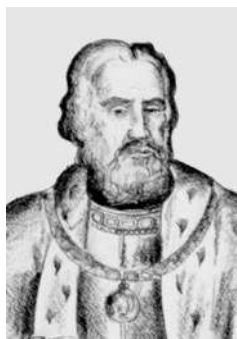
Опорою князя Лева став монгольський темник (командир десятитисячного війська) Ногай. Цей ординський вельможа ставив на престол Золотої Орди своїх людей і в Подунав'ї створив власну незалежну державу. Двоє нестримних воїнів знайшли спільну мову, і Лев Данилович використовував ординців для своїх цілей. Наприклад, у 1283 та 1285 роках відбулися їхні спільні походи на Закарпаття, яке частково вдалося приєднати до Королівства Руського. На початку 1290-х років знову випало поборотися за польську спадщину, і львів'янин утрутився в справи сусідніх князівств. Тоді ж уклав союз із чеським королем Вацлавом II, внаслідок чого до русів відійшла Люблінська земля.

Діяльність князя Лева була помітною також і всередині держави. Якщо батько не знайшов спільної мови з галицькими боярами, то син із ними почувався значно впевненіше. Він роздавав земельні володіння, про що видавав грамоти. Завдяки цьому, наприклад, відомо чимало підроблених документів, складених у пізніші століття — їхні автори намагалися використати ім'я славного князя у своїх корисливих інтересах. За Лева Даниловича жваво розбудовували Львів, який перетворився в центр торгівлі із багатьма державами. Недруги ж боялися князя. Він захопився розробкою каменометів, які використовував супроти ворожих твердинь. Щоправда, відкрито з родичами не воював. Він «учинив» оригінальніше — пережив усіх, об'єднав Королівство Русі під своєю владою та передав синові Юрію.

Король Юрій I Львович успадкував владу близько 1301 року. Його правління припало на «кіммерійську пільму» (як влучно писав Михайло Грушевський) західноукраїнської історії — період не відображений літописцями. Відомо, що володар прийняв королівську корону — про це свідчить його печатка з титулом «Король Русі та князь Володимирії». У 1303 році заснував Галицьку митрополію, яка стала духовним центром держави. У зовнішній політиці підтримував

Мстаті. «Усі разом, але кожен окремо»

польського родича, князя Володислава I Локєтка і допомагав йому в протистоянні з чехами. У 1301 році урвалася династія угорських Арпадів, і сусідів поглинули збройні конфлікти. Позаяк Юрія I народила угорська принцеса Констанція, він мав право на престол. Однак вирішив підтримати двоюрідного брата Отто III Баварського, який близько 1308 року відвідав Королівство Русі. На жаль, невдовзі після цього його правитель помер. Як писав про нього польський хроніст Ян Длугош: *«Муж діяльний і благородний, та до духовенства щедрий: під його правлінням Русь і мирним блаженством, і багатствами славна була».*

*Василько
Романович*

*Володимир
Василькович*

*Лев
Данилович*

*Шварн
Данилович*

*Мстислав
Данилович*

*Юрій
Львович*

Управління князів: походи й реформи

Використовуючи інтернет, дізнайся імена й прізвища художників, які намалювали зображені вище портрети нащадків короля Данила. Чи створювали ці художники інші історичні картини?

Короля Юрія Львовича наслідували його сини — Андрій та Лев II. Відомо, що вони дбали про розвиток комерції. Збереглися грамоти, де брати закликали західних купців активніше торгувати з Королівством Русі й навіть гарантували відшкодування витрат, якщо такі з'являться. Кількість європейських поселенців у містах Галицької та Волинської земель зростала. Підприємці приносили кошти, а переселенці, напевно, долучалися до протистояння ординцям. Принаймні союзник Романовичів Владислав I Локєток після смерті братів близько 1323 року зазначав, що зійшли зі світу останні представники видатного роду, які слугували «непереборним щитом» проти Золотої Орди.

Мовою джерел

Хроніст Іоан Вітодуранський (XIV ст.) про вбивство князя Юрія-Болеслава:

«...Імператор татарський незадовго до цього часу двох поганських королів цілком достойних поставив на чолі русів, але їх один за одним струїли; тоді [хан] поставив над ними християнина-латинянина, аби подивитися, чи пощадять вони його. Той правив державою довгі роки і зробив багато, врешті-решт, збільшив число латинян та латинських обрядів, чим викликав невдоволення русів, які отруїли його настільки сильною отрутою, що тіло його розпалося на багато частин. Почувши про це, краківський король [Казимир III], чия дружина була сестрою дружини отруєного князя русів, вирушив туди з військом і, захопивши там його майно, що лишилося, повернувся до себе. Коли про це стало відомо імператору татар, він, ледь не сказившись від неймовірної люті, спрямував зазначених язичників, щоб вони розорили область краківського короля».

Мостати. «Усі разом, але кожен окремо»

Наступним правителем, останнім із династії, постав Юрій-Болеслав, син княгині Марії Юріївни і черського та мазовецького князя Тройдена. За його правління відбулися деякі зміни. Як видно із документів, ключові ролі перейшли боярам. Наприклад, боярин Дмитро Детько, як свідок, затвердив не одну грамоту князя. Утвердившись на престолі, Юрій-Болеслав прийняв православ'я, але прихильність до католиків зберіг. За його сприяння міста заселяли іноземці, можливо, карбували монети. У 1339 році він надав магдебурзьке право місту Сянок — перший випадок в історії України. Сам корони не прийняв, але титулував себе «опікуном Королівства Русі», що свідчить про його амбіції і наміри. На жаль, вони не збулися! У 1340 році унаслідок боярського бунту останній, і то не прямий, спадкоємець Романовичів загинув чи помер від отрути. Найкраще підготовленим до ситуації виявився польський король Казимир III, який із військом пограбував місто Львів.

Дізнайся, чому з іменем Юрія-Болеслава пов'язують вигасання династії Романовичів. Скільки років існувала Галицько-Волинська держава? Уяви, що тобі треба відобразити хвилястою лінією історію Галицько-Волинської держави. Які події ти запишеш на її «вершинах», а які — в «низинах»? Якою буде ця лінія наприкінці: спадаючою чи зростаючою?

Князі-королі, отже, всіляко дбали про Королівство Русі. Вони протистояли монголам, використовували їх у своїх цілях, розвивали міста і села, захищали пам'ять про звеличених славою предків — Романа Мстиславовича та Данила Романовича! Запозичуючи західні здобутки розбудови господарства і поєднуючи їх із найкращими місцевими зразками, вони ще на століття зберегли русько-українську державність, за що заслужили особливу пошану у вітчизняній історії. Напевно, їхнє правління можна описати кількома словами, які славетний поет Тарас Шевченко висловив через багато століть: *«І чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь»!*

Література

1. *Александрович В., Войтович Л.* Король Данило Романович / В. Александрович, Л. Войтович. – Біла Церква, 2013. – 235 с.
2. *Войтович Л.* Галич в політичному житті Європи XI–XIV століть / Л. Войтович. – Львів, 2015. – 478 с.
3. *Войтович Л.* Княжа доба на Русі / Л. Войтович. – Біла Церква, 2006. – 782 с.
4. *Войтович Л.* Князь Лев Данилович / Л. Войтович. – Львів, 2012. – 181 с.
5. *Волощук М.* «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / М. Волощук. – Івано-Франківськ, 2014. – 496 с.
6. *Головко О.* Князь Роман Мстиславич та його доба. Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття / О. Головко. – Київ, 2001. – 247 с.
7. *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. – Київ, 1993. – Т. 3: до року 1340. – 592 с.
8. *Ісаєвич Я.* До історії титулатури володарів у Східній Європі / Я. Ісаєвич // Княжа доба: історія та культура. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 3–30.
9. *Котляр М.* Анна Ярославна, Володимир Святославич, Ігор Старий, Олег Віщий, Святослав / М. Котляр // Історія України в особах IX–XVIII ст. / [відп. ред. Ф. Шевченко]. – Київ, 1993. – С. 68–73, 46–54, 27–33, 20–26, 39–46.
10. *Котляр М.* Історія дипломатії Південно-Західної Русі / М. Котляр. – Київ, 2002. – 247 с.
11. *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство / [відп. ред. Я. Ісаєвич]. – Львів, 1999. – 220 с.
12. *Крип'якевич І.* Історія України / відп. редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. – Львів, 1990. – 520 с.
13. *Наливайко Д.* Україна очима Заходу. Вид. 2., доп. / Д. Наливайко. – Київ, 2008. – 782 с.

Управління князів: походи й реформи

14. Паршин І. Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративні джерела XIII–XV ст. / І. Паршин. – Львів, 2018. – 348 с.
15. Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264 / M. Bartnicki. – Lublin, 2005. – 251 s.
16. Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja książęca na «Wysokiej Gorce» w Chełmie w świetle wyników badań archeologicznych z lat 2010–2012 / A. Buko, T. Dzieńkowski, S. Gołub // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 175–186.
17. Dąbrowski D. Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze / D. Dąbrowski. – Kraków, 2016. – 412 s.
18. Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich / D. Dąbrowski. – Poznań; Wrocław, 2002. – 347 s.
19. Grała H. Drugie małżeństwo Romana Mściśławicza / H. Grała // Slavia Orientalis. – 1982. – S. 112–121.
20. Włodarski B. Polska i Ruś. 1194–1340 / B. Włodarski. – Warszawa, 1966. – 326 s.

З М І С Т

Становлення держави та її розвиток

КИЙ

Засновник, що вийшов із легенди..... 4

АСКОЛЬД

Шлях мучениками - доля перших християн.....13

ОЛЕГ

Бізнес-проект князя Олега.....19

ІГОР СТАРИЙ

Коли вивчі з'їли вовка..... 29

КНЯГИНЯ ОЛЬГА

Світанок імперії..... 36

СВЯТОСЛАВ

Святославова велика авантюра..... 48

На вершині могутності. Розквіт

ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ

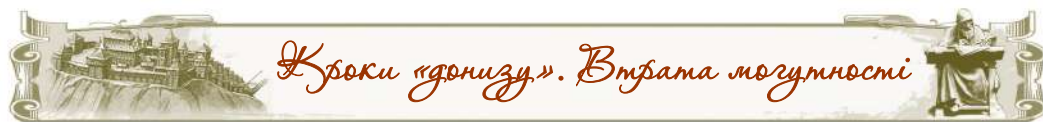
Бастард, що став Великим..... 61

ЯРОСЛАВ М҃ДРИЙ

Ці дороги ведуть у Київ.....73

МСТИСЛАВ ХОРОБРИЙ

Мворець української Равнини..... 83

Кроки «донизу». Втрачаючи могутність

КНЯЗІ ЯРОСЛАВОВИЧІ

Руський триумфірат..... 90

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

Онук двох імператорів..... 96

МСТИСЛАВ ВЕЛИКИЙ

Ефективний менеджер роздробленої Русі..... 104

Мостами. «Усі разом, але кожен окремо»

ЯРОСЛАВ ОСМОМИСЛ

Галицький володар європейського штибу..... 109

ІГОР СВЯТОСЛАВОВИЧ

За ким плакала Ярославна..... 116

ВОЛОДИМИР ГЛІБОВИЧ

«І за ним вся Україна претного потужила»..... 123

РОМАН МСТИСЛАВОВИЧ

Воїн, дипломат і реформатор..... 128

ДАНИЛО РОМАНОВИЧ

Король Русі..... 136

НАШАДКИ КОРОЛЯ ДАНИЛА

«Молодші» Романовичі..... 148

Література..... 156

Навчальне видання
Серія «Шкільна бібліотека»

Авторський колектив:
Ірина Васильків, Ілля Паршин,
Оксана Басюк, Марта Костікова, Валерій Островський

ПРАВЛІННЯ КНЯЗІВ: ПОХОДИ Й РЕФОРМИ

**посібник серії «Шкільна бібліотека»
для 7 класу закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.

Продаж заборонено.

*У посібнику використано ілюстрації з інтернет-видань,
що розміщені у вільному доступі, а також твори українських та зарубіжних митців,
імена й прізвища яких указано в супровідних підписах.*

На обкладинці використано:

«Портрет Великого князя Володимира», п. акрил, 2012;

«Портрет Великого князя Ярослава Мудрого» п. акрил, 2016;

«Портрет короля Данила Галицького», п. акрил, 2013

*із серії «Галерея портретів славетних українців» проєкту «Обрані часом»
художника Володимира Слєпченка.*

Головний редактор Іван Білах
Комп'ютерне верстання Марії Логош
Художник Любомир Бейгер
Картографічні роботи Мирослава Зінкевича

Формат 70x100 1/16.

Умовно-друк. арк. 12,96. Облік.-видавн. арк. 9,3. Наклад 82546 прим.

ТзОВ «Видавництво Астон» 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.

www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com